4-11

Проф. Володимир Державин

КУРС
загального мовознавства

(ВИДАННЯ АВТОРИЗОВАНЕ)

1947
АВҐСБУРҐ

4Б4
Д36

ПРОФ. ВОЛОДИМИР ДЕРЖАВИН

КУРС
ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

(Видання авторизоване)

Кіровоградська обласна
бібліотека імені
Д. І. Чижевського
ІНВ № 4-11 Г 0
3

1947

АВГСБУРГ

Накладом Української Студентської Громади.

КУРС ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА

ВСТУП.

I. Наука про мову та її завдання.

Ця наука впродовж своєї історії мала різні назви, а саме: Grammatica /"граматика"/ - в стар. Греції і Римі; /"порівняльне мовознавство"/ так називалось в XIX і на початку XX ст. з огляду на порівняльні методи/;
"вступ до загального мовознавства", з огляду на те, що в цьому курсі дається перші теоретичні відомості про мову; "теоретична лінгвістика".
Найкраща назва: "загальне мовознавство", бо в цій назві маємо визначення самої науки. Це наука про мову взагалі, про мову як здібність людини говорити, незалежно від того, якою мовою конкретно людина говорить. Мовознавство вивчає будову, життя і розвиток людських мов, які є різні, але ж все мають багато спільного.
Може бути й часткове мовознавство, коли вивчається лише одна мова, як от українська чи німецька. Тоді називається "українське мовознавство", "німецьке мовознавство" і т.д.
Може бути об"єднано кілька мов у групи. Так напр. може бути "загальне слов"янознавство".
Треба розрізняти наукове і практичне вивчення мов. Наукове-пізнання будови і законів мови. Практичне - практичні навички говоріння, писання й читання чужою мовою.
Складність людської мови як явища психофізичного, соціяльного, історичного довела до того, що й думки про мову стали складні, бо процеси вивчення різних елементів мови потребують окремих метод вивчення, так напр. звуки мови вивчає наука "фонетика"/.
Словесний склад мови вивчає лексикологія; семасіологія вивчає

значення слів і їх частин. Семасіологія – наука ширша за лексикологію. Форми слів вивчає наука "морфологія". Закони словосполучення і речень вивчає синтакса. Морфологія і синтакса разом складають поняття "граматика".

Іноді до складу граматики відносимо і фонетику, але в науковому мовознавстві фонетику вважають за окрему частину мовознавства. Морфологія, фонетика і синтакса можуть бути історичними, коли вивчають розвиток звуків та форм на протязі часу, і описові, коли вивчають розвиток звуків тощо на даному етапі.

Є ще допоміжна лінгвістична наука "діялектологія", що вивчає мову в географічному розміщенні з відповідною клясифікацією. Так само є лексикографія, яка вивчає принцип побудови словників. Є ще допоміжна лінгвістична дисципліна – історія письма.

II. МІСЦЕ МОВОЗНАВСТВА СЕРЕД ІНШИХ НАУК.

Різноманітність явищ в дійсності, різний характер цих явищ привели до виникнення багатьох наук. Науки мають завдання пізнати дійсність, але вони не можуть бути універсальні, тобто не може вивчатися все разом, а кожна вивчає певну ділянку дійсности. Тому їх поділяють на певні групи,

Є, наприклад, науки, що вивчають явища природи / фізика, ботаніка, астрономія/. Є науки, що вивчають людину / історія народів, історія літератури, мовознавство, психологія і т.д./.

Всі науки поділяються на природничі і гуманітарні / про людину/. Але ж є ще цілий ряд інших наук. Математику ніби теж можна віднести до природничих наук, але математика є наукою точною, а в природі ідеально точних величин немає.

Мовознавство належить до гуманітарних наук. Вага цієї науки визначається значінням людської мови.

"Значіння мови безмірне. Мова це характеристична ознака людности й руші людства в його історії. З неї - витвір людської культури і разом невідмінна умова розвитку самої культури. Без витворення мови розвиток людства був би в значній мірі неможливий."

/Розвадовський/

III. ВИЗНАЧЕННЯ МОВИ ЯК ПРЕДМЕТУ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА.

Як відомо, живі істоти мають спроможність виявляти і передавати іншим живим істотам свій стан за допомогою певних знаків. Людина належить до таких істот. Здатність живих істот порозуміватись з іншими живими істотами наближає нас до того, що ми звемо мовою.

Але вправжню мову має тільки людина. Тварини можуть якісь вісті сигналізувати; собака гавканням, кіт - нявканням і т.д. В тварин - це все інстинктивні або умовно рефлекторні рухи.

Інстинктивні рухи має кожна жива істота. А умовно-рефлекторні рухи, це рухи, що набуваються в наслідок життєвого досвіду. На умовно-рефлекторному досвіді побудоване навчання тварин /в цирках/.

Людина володіє умовно-рефлекторними рухами довільно, свідомо. Для цього вона користується певними знаками, поєднаними в певну систему, яка може бути традиційною /переданою від попередніх поколінь/ і соціяльно санкціонованою. Папуги ніби можуть говорити, як і люди, але їхні фрази не мають довільної свідомости. Для порівняння можна взяти абетку, що вивчають у школі. Папуга може говорити: "мама іде", але навпаки "іде мама" - сказати не може. Таксамо, з окремих звуків вона не може комбінувати слова, як це комбінують у школі при вивченні абетки. Отже, людська мова - це здібність людини висловлювати, за допомогою певних традиційних, соціяльно зумовлених систем знаків, свої думки і почування для передачі іншим

людям. Французький мовознавець Фердінанд де-Соссюр визначає троє понять мови: 1/ langage , 2/ langue , 3/ parole:

1/langage -здібність людини говорити /отже , загально людське/;

2/langue -це певна система знаків /тобто, окремі мови, що існують на світі- лексика, фонетика, синтакса/;

3/parole -це щось таке, як вислів. Це індівідуальне мовлення, психофізичні можливості окремої людини, щодо здійсненння мовлення.

4. Двобічність мовного акту.

Індівідуалне мовлення /parole / має на увазі сприймання цього мовлення іншою людиною. Отже мовний акт /мовлення/ можливий і відбувається тільки тоді, якщо у свідомості двох мовців буде наявна та сама середова мова, та сама система мовних знаків /langue /. Без цього індівідуальне мовлення не може здійснитись /циган між німцями не буде говорити зрозуміло/

Мовний центр дає наказ мовним органам рухатись. В результаті руху мовних органів утворюються повітряні хвилі, які ми сприймаємо як звуки. Усвідомлення відбувається тоді, коли звук іде до відповідного центру слуху. А після того від другої особи починає йти відповідь. Тут діє середова і зовнішня /надвірна/ мова.

Середова мова- це наше уявлення про мовні знаки /про звуки, форми слів, слова, синтактичні конструкції/: ми уявляємо ці слова, не думаючи про них, бо вони в нас є відомі, тобто живуть у нашій свідомості.

Ніколи не треба плутати поняття середової мови й думання, бо одну й ту ж думку можна передавати за допомогою різних мов. Внутрішня /середова/ мова об"єктивується /кладеться поза нами/ за допомогою певних матеріяльних засобів, за допомогою або рухів частин нашого тіла /жестів/, або за допомогою звукових знаків.

5. Визначення мови.

Принципово - чи ми висловлюємо думку жестами, чи звуками- різниці немає. Все це матеріяльні засоби. Середова мова- духовне явище.

Отже, мова виявлена в жестах і звуках - це надвірна чи зовнішня мова.

Мова -система умовних знаків /на матеріялі звучання/ людського голосу або еквівалентів того звучання.

Під еквівалентом ми розуміємо такі конкретні змислові елементи, які можуть замінити елементи слухові та які можна перекласти на письмо. Найпоширеніший еквівалент звучання це письмо. Не всяке письмо передає так системи звуків, як наше.

Письмо є така система знаків, де слухові елементи звучання ніби перекладаються на знаки зорові, графічні.

І тому запис становить другорядну ознаку мови; це спосіб наслідування /еквівалент/.

Буває, що письмо впливає на слухову мову, тобто, те чи інше слово вимовляється не так, як говориться, а так, як пишеться.

Крім письма можуть бути і інші зорові еквіваленти. Напр. глуха людина не чує людської мови, а розуміє її і знає, як це відобразити рухами; тут за еквіваленти звуків править артикуляція /міміка/. Як еквівалент звучання людського голосу треба ще відзначити мову жестів, кінетичну мову / грецьке кінео-рухати/. Звідси походить назва "кіно."

У численних примітивних народів - індійців, океанічних тубільців - поширені системи жестів, що дозволяють слідкування і взаєморозуміння між тубільцями різних племен. Певні елементи таких кінетичних мов знаходимо і в Европі /Італія, Сіцілія, деякі інші країни Середземного моря/. Але переважно таку кінетичну мову знаходимо в народів примітивних, що знаходяться на низькому культурному рівні.

Є погляд, що кінетична мова така давня, як і звукова. Так говорить французький соціолог Леві-Брюль. Він говорить, що давні предки більше вживали мову жестів, ніж звукову. Ту ж саму теорію знаходимо у працях російського академіка Мара, де категорично обстоюється, ніби взаємне порозуміння у первісних людей було за допомогою жестів. Проте, ці теорії треба рішуче відкинути там, де існують системи жестів, де жестами можна виразити не лише окреме бажання, а еквівалент цілого речення; там еквівалент показує, що спершу мова була звукова, бо порядок слів у жестах відповідає порядкові слів звукової мови. Звідси випливає, що мова жестів повстала, як еквівалент мови звукової.

Бувають окремі жести, що не походять від звукової мови, і що означають не окреме слово, а ціле поняття /напр. рухами голови ми можемо виявити ціле поняття - заперечення або згоду/. Такі жести не є універсальні, як можна було б думати.

Наші люди, коли подорожують по Італії, роблять певні жести ("розумію" або згоди, чи ні) за допомогою голови; проте італійці не розуміють наших жестів, бо там значіння жестів відмінні у по-

рівнянні з нашими звичками. Кінетична мова не могла постати раніше за звукову ще з таких міркувань: 1/ ми вважаємо, що людина виникла з якогось мавпоподібного предка, а ті мавпи не збереглись /збереглись лише подібні-оранг-утан , горила, шимпанзе/. В цих людиноподібних ми й зараз помічаємо певні зародки звукової мови /певні викрики , подібні до людських/.

Горила про небезпеку повідомляє свою родину не жестами, а звуками. Ці ж звуки мали б далі розвиватись у людини. Однією з головних функцій первісної мови були сигнали при колективному полюванні і сигнали про небезпеку від явищ природи. 2/. Мова жестів має ще той мінус, що її можна було сприймати лише вдень, або вночі при місячному світі. Небезпек минулий предок зазнавав переважно вночі. Це приводило до появлення в першу чергу звукової мови . Приписувати первісність мови жестів супроти звукової можна було б лише німим предкам; але таких даних про предків не маємо.

Кінетична мова є тільки еквівалентом, пізнішим перекладом звукової мови, що постала на матеріялі звучання людського голосу.

Мова є система або комплекс знаків. Є й інші системи знаків: маємо напр. музичні знаки, вживані як військові сигнали, зорові знаки ,за допомогою прапорців(у залізничній, морській та навігаційній сигналізації).

Мова є система умовних знаків. Напр. беремо звуковий склад слова. Зв"язку між ідеєю і звуковим складом нема. Є звуки голосу, що вживаються для безпосереднього вираження переживання. Крик править за знак природній, а не умовний. Це значить, що людина відчуває біль і кричить, щоб звернути увагу на себе інших. Це є знак природній і до мови

людської не належить.

Момент умовности мови , як системи знаків, особливо розроблений у женевській школі мовознавства на початку XX століття. Женевську школу заснував Фердинанд де-Сосюр /ця школа зветься ще соціологічною школою мовознавства, бо базується на соціологічних даних французького соціолога Дюркгайма/. Женевська школа теж підкреслює в мовознавстві момент нормативний і умовний. Основну концепцію цієї школи російська лінгвістка Шор формулює так:

"вживання того чи іншого знаку в мовному середовищі спирається принципово на колективній звичці, на умовності, на загально визнаній нормі. Сама норма визначає вживання того знаку, а не іншого, бо безпосереднього внутрішнього значення того слова не існує. Немає такого природнього зв"язку між звуковими знаками і їх значінням."

Коли візьмемо прикметник "чоловічий",то тут є умотивованість між тим прикметником і словом "чоловік",з якого, мабуть, і утворився даний прикметник. Таксамо прикметник "к і н о ч и й " і "кінка" між собою умотивовані. Поняття к "кінка" умотивованого в"язк з своєю звуковою вимовою немає. Отже, між звуковим складом слова і його умовним значенням умотивованости немає, але між окремими умовними позначеннями умотивованість є /між "чоловічий" і "чоловік"/.

М о в а є с и с т е м а у м о в н и х з н а к і в. Це з н а ч и т ь , щ о у м о в і б е з п о с е р е д н ь о ї з а л е ж н о с т и м і ж з в у к р в и м з н а к о м і й о г о з н а ч і н н я м н е м а.

Проте, є ґенетична залежність між самими знаками , хоч усвідомлення цієї залежности для мовлянина ніякою мірою не обов"язкове. Ґенетична залежність- це є те, що робить мову системою а не сукупністю слів. Між ніби безпосереднім діянням значіння на звуки

/символікою/ розрізняємо в мові: 1/ звукопис /передача звуків тварин/, 2/ оклики /якими виражаємо те чи інше почуття/, 3/ інтонації /якими відображається те чи інше хвилювання мовцянина/. Відомий німецький мовознавець Дебруннер говорить: "ті лінгвісти, які надають звуковій символіці великого значіння в середині мовної системи, не розрізняють трьох моментів: 1/того, що ввійшло в мову, як символіка, 2/того, що умовно використовується як звуконаслідування, 3. того, що окремі мовляни можуть використовувати, як звуконаслідування/як звукопис/ за певного літературного контексту, або за певної ситуації".

1. Найбезпосередніші звуконаслідування це ті, якими людина передає явища природи, звуки тварин. Здавалося б, що коли ми кажемо: "жаби квакають" або "курка квохкає", то тут звуконаслідування. Але слово "квакати" /як звук/ ми чуємо і від жаби й від качок /так само "квохкати" і від качок/. Тут ми маємо лише прагнення до звуконаслідування, але всеж приходимо до умовности.

2. Відомий французький мовознавець Балі каже з цього приводу, що й самі оклики є лише прагнення до символіки звуків, а насправді вони є умовними. Як зазначає сьогоднішній найвидатніший в англійській мові лінгвіст О. Єсперсен, з почуття болю:

німець крикне ай!
данець " " аус!
француз " " аі!
англієць " оо!, оу!

Знаки ці за своєю природою є умовні (хоч, на перший погляд ніби подібні).

3. Коли звуконаслідування використовується в мистецтві слова як звукопис або ономатопея / відтворення імени /. У Шевченка маємо: "хто се, хто се, по цім боці чеше косу"; це ніби відтворює шелест очерету /умовно/.

Або у поета М. Ореста: "чи чуєш лопети і рокоти потоків".

І н т о н а ц і я в р е ч е н н і.

Інтонація ~~[illegible]~~ має свій ефект лише в тій мові, до якої підходимо з розумінням. Коли ж підходимо до інтонації ж речення в іншій мові, то вона вже є відмінна. Отже, інтонації нормальні і не нормальні в різних мовах різні. Напр.: питальна інтонація в одних мовах виражається підвищенням тону вкінці речення, а в других інакше. Тому й значення /розуміння/ тієї самої інтонації в різних мовах різноманітне. Ті явища вимови, які є універсальні, тобто одні і ті ж у різних мовах, будуть явища суто деструктивні /явища тремтіння голосу, заїкування і т.д./. Але це до системи мовних знаків не входить, бо не дає нічого позитивного. Немає об"єктивно звуків, які були б безповередньо повязані зі звуками природи; звуки витворює людина суб"єктивно. Що ж до частин слів, то тут вплив безпосереднього значення на звуковий склад зовсім не можливий і ніколи не відбувається. В сучасній арабській мові маємо нормальне жіноче закінчення -eh; напр. слово "ніч"- арабською мовою буде "leileh" /множина "leilêt"/ . У класичній арабській мові /середньовічній буде :"láilatu ", множина "lailâtu" . Однина відрізняється тут від множини тим, що множина має подовжену голосівку, а це ніби безпосередньо відповідає значінню множини.

Пізніше вдалося встановити, що це зовсім не так, бо в закінченні "-âtu" ховається суфікс "-aw " . Отже, первісно було в множині "lailawatu " . Тут, здавалося б, граматичне значіння відповідає звуковому складові , але виявилось, що наслідування звукового /звукопису/ немає.

О с н о в н і ф у н к ц і ї м о в и.

За основну функцію мови найкраще вважати : І. к о м у н і к а т и в н у / від слова комунікаціо -взаємчення, оповіщення/-

вживання мови для передачі певних переживань чи думок. Ця функція визначається як основна. Більшість мовознавців вважають її за основну з погляду походження; якщо визнавати виникнення мови з практичних потреб у сигналізації полювання, небезпеки, тощо, то тоді можливо, що первісна мова була комунікативна.

Вживання мови для передачі понять іншим мовлянам деякі мовознавці не вважають за основне, а за основне вважають функції мови з пізнавального погляду. Питання мови, як знаряддя думки, є складне, і вчення про нього висунула психологічна течія мовознавства. Фундатором її є видатний німецький політичний діяч і мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт, діяльність якого припадає на 20-40. роки минулого століття.

Свою концепцію мови він визнавав як ідеалістичну концепція мови, як вчення про суб'єкта мови - дух нації. За 60. років минулого століття була перероблена його лінгвістика такими німецькими діячами - фундаторами народної психології - Штайнталем і Лацарусом. Вони переробили її в сторону психологізації. Духом нації вони вважали психологію нації. Це містичний чинник перероблений на більш досяжний. Ця концепція була перейнята * українським мовознавцем Олександром Опанасовичем Потебнею /80-90роки мин.ст/.

Його оригінальність полягає переважно в галузі теорії літератури. Ще пізніше, в 900-их роках , концепція народньої психології була перероблена відомим німецьким психологом Вільгельмом Вундтом. У нього національна психологія суспільства є велична умовна, тобто національна психологія ставиться на задній план, а на перше місце висувається колективна.

Отже розрізняють три етапи еволюції чи розвитку цього вчення про мову:

1/ Національно-ідеалістичний /Гумбольдт/

2/ Національно-психологічний /Штайнталь і Лацарус, а почасти і Потебня/.

3/ Колективно-психологічний з послабленням ваги національного чинника в розвитку мови /Вільгельм Вундт/.

Основна аргументація: для того, щоб можлива була передача певних понять іншим мовлянам, треба, щоб існувало духове, чітко окреслене значення того чи іншого слова. Вони говорять: доки не було певного слова, доти поняття було в туманному стані. Отже людина без слів точно мислити не може. Отже основна функція мови - у творенні думки, в усвідомленні мовлянином того, про що він думає. Більшість мовознавців тримається комунікативної функції мови як основний. З таких міркувань:

Багато психологів говорять, що мислення - це внутрішня мова. Нормально ми мислимо словами і словосполученнями, хоч це твердження трохи спрощене, бо в самих думках ми швидше мислимо, а через це й уривчасто. Бувають випадки, коли мислять не словами, а образами певних рухів, нпр: шашок чи шахів; або математик може мислити не словами, а певними цифрами, і т.д. Але це все випадки, а в цілому мислення відбувається за допомогою слів.

Чи можливе мислення цілком без знаків - питання тяжке, і більшість мовознавців вважають це за неможливе. Прихильники цієї тези мають рацію, але з цього факту роблять надто далекоїдучі висновки: коли математик виконує якусь задачу, то він не думає, якими словами користується, або знаками з якої мови.

Практика перекладання показує, що переклаcти з одної мови на іншу можна цілком точно, хоч можливо, що кількість слів в одній і другій версії не буде однакова. Інша справа з адекватним перекладом, тобто щоб зберегти естетичну вартість /мистецьку/. Трудність у перекладі полягає в підборі відповідних по естетичній функції слів. Нпр. візьмемо вірш німецького поета Рільке " Sie fallen mit verneinender Gebärde"

-"вони падають з заперечливим жестом".

Трудність, що "verneinender " доводиться передавати через прикметник "заперечливий", у нас мало вживаний. "Gebärde " в німецькій мові вживається в літературі вищої мистецької вартості, а в нас "жест" вживається в звичайній буденній мові.-Отже суто -розумовий зміст вислову конче потребує для своєї реалізації якогонебудь образного оформлення, здебільшого мовного. Проте, він не зв'язаний обов'язково з певним мовним оформленням, і може лишатись тим самим в різних мовах і в різних словосполученнях тієї самої мови. А це і означає, що за основну функцію мови править комунікативна функція, а не пізнавальна.

"Стіл" з давньо - слов'янського "столъ"- з праіндоевропейського "stolos"-значить "слати", "постіль". Для нового значення "(пре)стіл" використано старе слово. Нові слова і нові форми слів виникають не через потребу нових слів, а для економії вислову(одним словом замінюють двоє або троє слів)або для вираження естетичного почування.

Пізнавальна функція вживається для чисто термінологічного визначення, щоб точніше передати ту чи іншу думку. Але це буде за частину комунікативної функції. Люди в основному мислять у словах, але здатні зберігати той самий зміст мислення при вживанні інших словосполук, а тим самим здатні абстрагуватись і від конкретного звучання певних слів, і від естетичних і емоційних відтінків, зв'язаних із тим звучанням, і навіть від граматичної форми.

В сучасному мовознавстві ці питання розглядаються як дискусійні. Більшість німецьких і англійських мовознав-

ців прихильно до розуміння мови як знаряддя мислення, до пріоритету пізнавальної функції. Французькі і романські мовознавці взагалі обстоюють комунікативну функцію і вважають внутрішню мову певною різновидністю зовнішньої мови; бо в внутрішній мові форма комунікатиної функції мови вживається навіть там, де думка цього не потребує. Деякі мовознавці висувають ще ефективну,/ту,що до чогось спонукає/, чи імперативну функцію /наказ, спонукання мовою до якоїсь дії/, але це тільки спеціялізований зміст комунікації, а тому розглядати це окремо не потрібно.

Деякі мовознавці висувають ще питальну функцію. Від ефективної функції вона відрізняється лише тим, що звернена не до певної дії, а до певної відповіді про те чи інше, невідоме мовлячинові. Питальна фкнуція - це теж спеціялізація змісту комунікативної функції. Це виглядає так:

Комунікативна функція
/повідомлення/

а/термінологічна функція /запам'ятання і точне визначення/

б/ефективна функція /спонукання/

в/питальна функція /спонукання до відповіді/

ЛІТЕРАТУРА ДО ЦІЛОГО КУРСУ

I/ Українські джерела.: Булаховський - член Укр.Акад.Наук - "Походження і розвиток мови" /25-26 рік/.

Курс "Основи мовознавства" - за ред.Булаховського/1928 рік - перше видання, 1931 рік -друге видання/.

Багато теоретичного і такого що відноситься до загального мовознавства у Євгена Тимченка - "Курс історії українського язика"

2/ Щодо загального курсу польською мовою є книга Я. Ґанделя J.Handel, Dzieje jezykoznawstwa, Lwow 1935.

3/ "Общее языковедение" - Поржезинского /рос.мовою/;
Томсон: "Общее языкознание";
Богородицкий: "Общее языковедение".
Див.також Р.Шор
З московських видань: "Язык и общество" /рекомендується з деяким застереженням/ 1927.
Багато мовознавчих статтей є в "Литер.Енцикл".

4/ Німецькою мовою: Schrijnen - "Einführung in das vergleichende Studium der indogermanischen Sprachen".

У французькій мові: Vendry es: "Le langage".

6/ В англійській мові: особливої уваги заслуговує книга O.Jespersen - "Language" /Вона в нім.мові під загаловком "Sprache"

ЕКСПРЕСИВНА ФУНКЦІЯ

Функція /виразности чи виразистости мови/ є незалежна від комунікативної функції. Ця функція заслуговує на особливу увагу, бо термін "виразистість мови" зустрічається скрізь, не тільки в мовознавстві, а й в літературознавстві, критиці і т.д. Поняття експресивної функції було розроблене французьким лінгвістом Балі /учень де-Соссюра/.

В концепції Балі визначення експресивної функції виходить з дуалістичного розуміння психічного життя людини; це означає визнання двох різнорідних функцій духу. В ній розмежовується функцію інтелектуальну і функцію експресивну, яка відбиває почутєву сторону мови. Через інтелектуальну функцію мовлянин передає об'єктивно і абстрактно другому певний зміст. Через експресивну

-мовлянин виявляє свій емоційний інтерес до того, що він говорить, і своє почування, зв'язане з тим, що він думає. Балі каже, що тенденції обох функцій несполучні між собою. З одного боку, є мова ідеальна, мова ідей, з другого - відхили від ідеї, якій додаються емоційні забарвлення для пожвавлення розумового змісту.

Мовна система, за думкою Балі, може передавати суто абстрактні поняття, а щоб вони стали емоційно забарвленими, потрібно мову порушити внесенням моментів ірраціональних. Очевидно, що цей найгостріший розподіл мовних функцій відповідає тому поняттю мови, яке подає де Сосюр розрізняючи мову як систему знаків і мову як акт говорінні /parole/.

Балі обстоює це способом такого порівняння: той самий орган людського мовлення не може виконувати одноразово двох функцій Нпр: той, хто ромовляє, не може зосереджувати увагу і над змістом і над мистецьким оформленням того, що він говорить. Проте й після цього порівняння твердження Балі лишається неясним, бо сучасна психологія не так гостро розрізняє емоціональну й раціональну сторону мови /ці дві сторони не є протилежні, а відносні/.

Інтелектуальна невиразність змісту не є зумовлена наявністю емоційного забарвлення. І навпаки, коли зневажливо ставитись до певного змісту без емоційного забарвлення, то й інтелектуальна, і емоційна сторони вислову понижуються разом.

Отже комунікативна і експресивна функції хоч і не тотожні між собою, проте не перешкоджають одна одній. Обидві ці функції можуть знижуватись і підноситись одночасно.

Експресивна функція не деформує і не порушує явищ комунікації, а навпаки - додає щось органічно - відмінне. Термін "експресивна функція" часто вживається неправильно, бо часто до експресивних явищ зараховують явища, що не є експресивні, а дес-

труктивні, і не належать до мови як такої, Навіть у самого Балі емоції зв'язані з експресивною функцією поділяються так:

1/ Емоції спеціяльно-мовні, що виявляються в самій системі мови;

2/ Емоції, що виявляються в процесі говоріння /"пароль"/-у вимові, міміці, жестах/;

3/Емоції, що зв'язані з самою ситуацією вислову /насправді ні до мови, ні до експресивної функції мови не належать/.

Ті емоції, що тільки приводять до певної думки, а самі не належать до неї,- до експресивної функції мови не належать, бо вони відбуваються поза мовним змістом. Міміка і жести до мови не належать. Міміка - це лиш еквівалент мовної системи. Мовні знаки і вислови мають подвійну ролю:

1/ Як прикмета настрою мовлянина;

2/ Як знаки певного об'єктивного змісту.

Розуміння прикмети ніяк не відрізняється від розуміння жесту чи міміки, які подає тварина чи людина. Сприймання вислову, як ознаки душевного знаку мовлянина, не відрізняється від сприймання гавкання собаки чи нявкання кота. Адже емоційне сприймання буде однакове , чи розуміємо, чи не розуміємо мову мовлянина.

Отже, можемо розрізняти три категорії знаків:

1/ Знаки - симптоми;

2/ Знаки - сигнали;

3/ Знаки - символи.

Знаки - симптоми /міміка і т.д./ не дають нам об'єктивного змісту, вони дозволяють здогадуватись про певні події і про суб'єктивне ставлення до них. Знаки - сигнали - навпаки - дають нам об'єктивний умовний зміст певних знаків.

Кіровоградська обласна бібліотека імені Д. І. Чижевського
ІНВ № 4-11

Знаки"-символи мають символічний характер і не належать ні до симптомів, ні до знаків - сигналів.

Вони мають певний умовний характер, а з другого боку, вони здатні виявляти і афективний бік комунікації. Ця зацікавленість мовлянина може підноситись до певних почуттів, емоцій або афектів. Отже, всі елементи говоріння, з яких ми лише здогадуємось про переживання мовлянина, стоять поза мовою і принципово не відрізняються від мови тварин, жестів, симптоматичного, а не символічного характеру.

До експресивної функції мови належать ознаки емоційної зацікавлености мовлянина змістом вислову, проте не всі такі ознаки, а лише ті, що реалізуються саме мовними, цебто словесними і інтонаційними засобами.

Е с т е т и ч н а /мистецька, артистична і т.ін./ функція.

Принципова спорідненість естетичної функції з експресивною очевидна. Естетична функція є така відміна експресивної функції, де інтерес мовлянина спрямований не лише на зміст, але й на мовні засоби висказування, цебто естетична функція є функція виразности, але відрізняється від простої експресивної функції тим, що проста виразність може бути і свідомою і не свідомою /автоматичною/. При хвилюванні, нпр, не усвідомлюється, якої мовлянин вживає інтонації.

Окремі акти вибору мовних знаків ще не утворюють добірної мови /це лише визначення естетичної функції мови, а не самої естетичної мови/. Треба, щоб окремі акти перетворились на цілу систему мовних знаків. Окремі акти естетичної функції самі з себе творять лише окремі засоби естетичної мови, а коли ті засоби переростають на цілу систему - лише тоді твориться естетична мова.

Естетична функція мови охоплює всі ті мовні елементи, що їх вживання зумовлене інтересом мовлянина, скерованим на вибір мовного засобу. Якщо такий вибір мовних засобів відбувається систематично, то він призводить до утворення естетичного стилю мови, цебто до мови, як мистецтва слова.

М а г і ч н о - р е л і г і й н а ф у н к ц і я.

Вона є цілком самостійна, і її не можна звести ні до комунікативної, ні до експресивно-естетичної. Вона базується на таких уявленнях про сутність словесного знаку, які нам зараз дуже мало приступні. Ми зустрічаємо магічну функцію мови переважно у суспільствах, які стоять на первісному рівні культури, а на вищих стадіях культурного розвитку ця функція вживається тільки у формі пережитку.

Для первісної людини, що безпосередньо вживала магічно-релігійну функцію, такі абстрактні моменти мислення, як: уявлення, поняття, сутність явища не існували так, як для нас. Вони для первісної людини становили величини інші, інакше розподілені, ніж у нас. І тим часом як ми в слові вживаємо назву чогось і гостро відчуваємо умовність тієї назви, для первісної людини слово-назва сприймалась цілком природно в зв"язку з предметом.

Не було також думки, що слово-назва може змінюватись, а предмет залишається той самий. В очах первісної людини назва відповідала найсутнішій істотності дійсного предмету і сама становила ніби істоту і означений предмет, через який можна впливати на основний предмет. В усій первісній магії слово фігурує як частина самого предмету, через яку можна впливати на самі предмети; з тих явищ магічного розуміння в мові виділяють певні слова т а б у /слова про речі, що їх може дотикатися тільки священна особа, а звичайна не може навіть їх називати./

Рештки такого табу ми бачимо /зараз/заборона деяких страв у різних релігіях і їх назов/; в зв"язку з анімістичним сві-

тоглядом, відносно певних тварин часто зустрічається заборона називати, якого-сь звіря, а для визначення його дається не власна, а описова назва /нпр: слово ведмідь - медолюб/ ; до явище магічно-релігійної функції належить це евфемізм: слово, що має певне неприємне значіння замінюється описовим пояснюючим висловом.

БУДОВА МОВИ

I. ФОНЕТИКА (грецьке "фоне" - голос).

З нім. літер. для читання добрий матеріял:

1. "Lehrbuch der Phonetik" - Jespersen'a
2. "Sievers - "Lehrbuch der Phonetik"
3. Forchhammer - "Theorie und Technik des Singens und Sprechens"
   - " - - "Kurze Einfuhrung in die Sprachlautlehre"

З підручників російською мовою:

Богородицький: "Русская фонетика" /найкраще видання - післяреволюційне, 1933 - 34 р.р./.

ФОНЕТИКА

Поділяється на два відділи:

1. Експериментальна/ чи просто/ фонетика, яка вивчає звуки суто досвідним шляхом, чи через споглядання, чи через певні знаряддя (тоді зветься ще інструментальною фонетикою).

2. Фонематика/ або фонологія/, яка вивчає використовування звуків для утворення слів і словосполук /бо хоч частина слова не визначає якогось предмету, то все ж дає певну ознаку цілого слова./.

I. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ФОНЕТИКА

поділяється на два підвідділи:

1. Акустика / акуо - слухаю/ - наука про саме звучання. Акустика людського голосу не відрізняється принципово від акустики інструментальної.

2. Артикуляція це сукупність рухів, потрібних для утворення звуку. Артикуляційні рухи вивчає фізіологія мови. Принципово сторона акустична і артикуляційна чи то кінетична, від кінео - рухати / важать однако-

во, проте в загальному мовознавстві вивчають здебільшого лише ф і з і о л о г і ю мови тобто артикуляцію звуків, бо акустичні записи за першим своїм виглядом не придатні для безпосереднього розуміння. Акустика оперує досить складними інструментами запису звуків.

З другого боку, акустика є далеко менше важливою з практичного боку, бо з практичного погляду насамперед треба знати, як ті чи ті звуки вимовляється. У принципі, між артикуляцією звуку і його звучанням є певна відповідність. Тому, напочатку , треба насамперед вивчати фізіологію звуків.

Акусма є певний тип звучання, фактично незалежний від способу утворення звуку. Коли дійсно є розходження між артикуляцією звуку і його звучанням, тоді потрібна аналіз: а акусми.

М О В Н І О Р Г А Н И

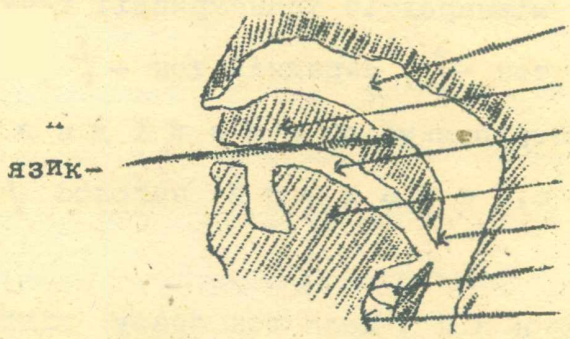

Звуки людської мови діляться на г о л о с і в к и і ш е л е с т і в ки (чи то приголосні).

Голосівки характеризуються відносно вільнішим проходженням повітря крізь порожняву рота або носа, бо позиція язика править за певну перепону /відносну/, що більше впливає на вимову шелестівок; під незначним впливом позиції язика вимовляються голосні звуки. Голосівки характеризуються перевагою загального резонансу супроти шуму перепони, який утворюють шелестівки. Голосівки можуть бути короткі і довгі (коротке а - ă , довге а - ā і т.д.).

В міжнародній фонетичній транскрипції кортке а – а /тобто без всяких знаків/, а довге а – а:: /тобто після голосівки ставиться двокрапка/; так і всі інші голосівки.

Всі голосівки є дзвінкі, тобто утворюються з певним напруженням голосових зв"язок. Частина шелестівок теж дзвінкі. Глухі шелестівки це ті, які ми вимовляємо без напруження голосових зв"язок /тобто шепотом/. До загальних властивостей голосівок характерне більше або менше наголошення /б а г а т о м о в н и й/.

Динамічний /експіраторний/ наголос характеризується силою видиху повітря. Різниця між звучанням голосівок при експіраторному або динамічному наголосі полягає у виразності. є ще тонічний або музичний наголос, який характеризується високістю або низькістю тону. В деяких мовах переважає наголос тонічний /музичний/. Нпр.:сербсько-хорватська мова. В міжнародній транскрипції тонічний наголос відзначається так: вищий тон – ˥, середній тон – ˦, нижчий тон – ˩

В музичному наголосі розрізняємо ще в и с х і д н и й наголос /коли тон підвищується/ – а, і с п а д н и й наголос /коли тон знижується/ – а.

В и с х і д н о – с п а д н и й /коли тон зразу підвищується, а далі знижується/ – а̂, і

Спадно – висхідний /коли тон зразу знижується а потім підвищується

Всі голосівки характеризуються тією позицією, яку займає язик в момент їх вимовлення /при чому язик підвищується менше або більше/. Рухи язика утворюють звуки в різних місцях, тому і ділять всі звуки на: п е р е д н ь о я з и к о в і , с е р е д н ь о я з и к о в і і з а д н ь о я з и к о в і . Крім того, язик може підійматись вище /і тоді буде ширший прохід повітря . Внаслідок цього утворились голосівки широкі, які звуться ще відкритими- вони утворюються при широкому проході для повітря/ і вузькі голосівки або закриті, що

утворились при вузькому проході; з цих двох груп кожна дає ще свій ступінь. Є чотири терміни: закриті, напівзакриті, напіввідкриті, відкриті.

ГОЛОСІВКИ

	передньопіднеб.		середньопіднеб.	задньопіднебінні	
закриті	y	i	ɨ	ɯ/ɨ/	u
напівзакриті	ø	e	—		o/o̞
напіввідкриті	œ	ɛ	ə	ʌ/ɑ/	ɔ/ɔ̞/
відкриті	—	a	ɑ	ɑ	
	лябіялізовані		нелябіялізовані	неогублені	лябіялізова

1. з передньоязикових або з голосівок переднього ряду "і" є закрите. Також сюди відноситься лябіялізоване "у" . "Е" є напівзакрите також лябіялізоване "ö", ö - при вимові російського "ти." є напівзакрите (також лябіялізоване "оₑ" або "ö") - при вимові російського (-тот

2. З задньоязикових або голосівок заднього ряду, закритим буде російське "ы", яке фонетично відповідає "і", лише з різницею, що "ы" вимавляється з підняттям задньої частини язика. У міжнародній транскрипції "ы" позначається ɨ. Лябіялізоване відповідне буде "и" - укр.

Лябіялізованому задньопіднебінному звукові ɔ (укр.-о) відповідає серед нелябіялізованих у міжнародній транскрипції ʌ або подекуди з позначенням ɑ (з грецької мови - альфа), як в англ. sun -"сонце".

3. Середньопіднебінних лябіялізованих нема. Сюди відноситься українське широке "и". Редукована голосівка - ə названа так тому, що вживається при скороченні різних голосівок (редукція - скорочення). Це і є голосівка schwa, в гебрейській мові - назва, яка часто вживається для обозначення редукованої або ірраціональної голосівки.

Кожна з цих основних голосівок має за собою необмежену кількість подібних варіянтів. Так нпр. перехід від "і" до "а" потребує кілька ступневих звуків. Їх може бути 10, 20 і навіть 100. Кожна голосівка може бути назалізована, тобто повітря проходить одночасово і через рот і через ніс; отже при вимові голосівки бере участь (чи має певний

вплив)і ніс. Для назалізації вживається над голосівкою такий знак: ~ (ã)
в словянській транскрипції позначаємо так: а.

В міжнародній транскрипції рос."ы" позначається хрестиком, проте в словянських мовах часто вживається "у" (ігрек). В славістиці "ы" взагалі передається через "и". Ігрек може мати різне значіння:

1. міжнар. фон. транскр.у – й ;
2. словянознавча транскр.у – ы ;
3. орієнталістична транскр.у = j (йот).

С П Р О Щ Е Н А С Х Е М А Г О Л О С І В О К б е з с е р е д н і х

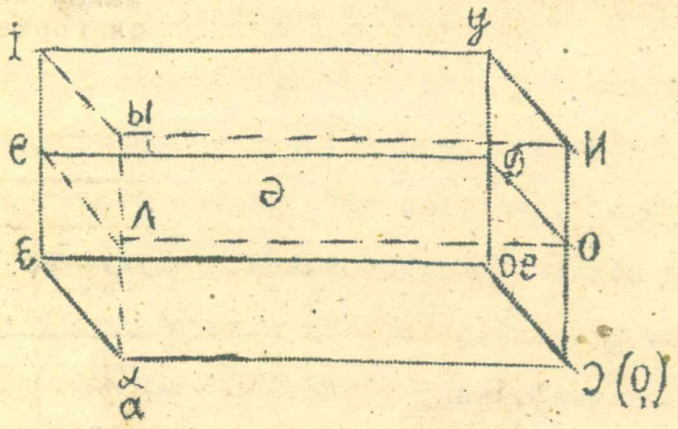

Ця схема подає ясне визначення, через які стадії може проходити зміна тої чи іншої голосівки. Напр.: е може переходити безпосередньо в"і", або в ʌ, або в ø, або в ɛ, або в ə, проте не в ы, чи а, чи о.
Коли хочемо показати певний відкритий звук напр. ɛ, напіввідкритим, тобто наблизити до напівзакритого, та зверху або знизу біля звуку ставимо напівзакрите "е" (так ɛ або $ɛ_e$); взагалі наближення голосівки до сусідньої голосівки позначаємо через маленький знак тієї сусідньої голосівки після знаку основної голосівки над або під лінією.

ШЕЛЕСТІВКИ

Вони характеризуються (протилежно до голосівок) наявністю більших або менших перепон у вимові (наявністю шуму).

Шелестівки можуть бути глухі і дзвінкі. У більшості мов є диференціяція на дзвінкі і глухі. Причина дзвінкости шелестівок та ж, що й голосівок, тобто утворюється при певному напруженні голосових зв"язок. Шелестівки так само, як і голосівки, можуть бути довгими і короткими, лише з тією різницею, що при зображенні довгої шелестівки подається в другий раз та сама літера – а це і є довгість шелестівки.

В міжнародній транскрипції довгість позначається також горизонтальною рискою, напр.: vaña – ванна.

Орган утворення / спосіб утворення	губні		язикові				увулярні	гортанні
	губно-губні	зубно-губні	зубні пласкі	зубні кітлоподібні	міжзубні	задньоязикові		
Вибухові (проривні, експльозиви)	P, B	–	t, d	–	–	K, g	q	ʔ = ʔ = ʒ
Спіранти (фрикативні, протиснені)	M, W	f, V	S, Z	ʃ, ʒ	θ, ð	X, ɣ	–	h, ɦ
Африкати	–	φ = pf	C, ʒ	č (ʧ) ǰ (ʤ)	–	–	–	–
Носові	m	–	n	–	–	ŋ	–	–
Лятеральні	–	–	l	–	–	ʎ	–	–
Тремтячі	–	–	r	–	–	–	R	Ɛ, ʒ

Вибухові шелестівки ще наз. проривними, або експлозивними. До них належать "р" (наше "п") і "в" (наше "б") – губно-губні.

Спіранти ще наз. ФРИКАТИВНИМИ або ПРОТИСНЕНИМИ.

До них належать: М / губно-губне "ф" / і w (англ. w) – губно-губні.

Губо-губних африкат, лятеральних і тремтячих не має.

АФРИКАТА це – щільне сполучення вибухового з спірантом (відповідним).

ЯЗИКОВІ - розрізняємо внаслідок того, якої частини рота торкається язик: Зубні шелестівки, які розпадаються на пласкі, коли язик має нормальну форму, і кітлоподібні.

ПЛАСКІ: а. Вибухові "т" і "д". б. Спіранти, коли щілина напіввідкрита, "с" і "з".

АФРИКАТИ "s" і "z" які позначаються через "С" і "З"

ЛЯТЕРАЛЬНІ, коли повітря проходить боком між язиком і стінками рота: l і

ТРЕМТЯЧИЙ, зубний "р" і увулярний "R"

КІТЛОПОДІБНІ:

Ш - в міжн. транскр.: ʃ = š (у славістиці)

Ж - ------"------ ʒ = ž ------"------

Ч - ------"------ č = č ------"------

ДЖ - ------"------ ʤ = dž ------"------

замість č вживається й tʃ

До язикових ще належать МІЖЗУБНІ ШЕЛЕСТІВКИ /коли повітря проходить між кінчиком язика і верхніми зубами/. Сюди відносяться СПІРАНТНІ ШЕЛЕСТІВКИ - θ або þ і ð або δ; = англ. глухе й дзвінке th /

До язикових належать ще ЗАДНЬОЯЗИКОВІ, /коли повітря проходить через щілину, утворену при підвищенні задньої частини язика/, які можна наз. ще ЗАДНЬОПІДНЕБІННИМИ. Але гортанними назвати їх не можна. Вибухові k і g Гортанний вибуховий ʔ або ʔ, або ʔ - той, що відчувається між звуками t і a при вимові нім. Mundart / -говірка/

СПІРАНТНЕ ɣ - в новогрецькій мові позн. ще через "гамму" γ. Носовий звук ŋ не можна плутати з носовими голосівками. Відповідним лятеральним буде тверде "Л" з тильдою посередині/ ł /. Замість "Х" часто вживають грець. χ (літера "ХІ"). а також ch .

є ще два підвідділи:

УВУЛЯРНІ шелестівки, куди відносяться вибухове q - і тремтяче R і ГОРТАННІ шелестівки, куди відноситься глухий спірант h і укр. дзвінкий звук "Г", який позначається в міжнарод. транскр. знаком ɦ

Крім цього, сюди відноситься ТРЕМТЯЧИЙ арабський звук ʕ (дзвінке)

і Ъ (глухе).

ЛЯТЕРАЛЬНІ І ТРЕМТЯЧІ шелестівки наз. ще ПЛАВКИМИ або ЛІКВІДНИМИ. Коли до них долучити ще й НОСОВІ, то тоді разом наз. СОНОРНІ ШЕЛЕСТІВКИ. Шелестівки можуть також пом"якшуватись, коли артикуляція немов припасовується до голосівки "і". Це припасування досягається тим, що артикуляція здебільшого наближається до передньої частини піднебіння /ПАЛЯТУМ/ , звідки і назва „палятелізовані.

Загальний принцип транскрипції пом"якшеної шелестівки той, що додається такий знак: В слов. транскрипції помякшення шелестівок також позначається через знак: ˇ /напр. ň / або: ^ /напр. n̂ / . Але найбільше вживається той "ʲ" знак, що є загальний для всіх мов. Часто в транскрипції вживаються окремі знаки для пом"якшених наприклад: ń = ñ = нь, ǵ = ʃ = укр. "й"

Не всі шелестівки можуть пом"якшуватись /так в таблиці усі звуки праворуч лінії: ⌐ не можуть пом"якшуватись.

Слідуючі укр. звуки міжнародною транскрипцією позначаються так:

О – в міжн.транс.:	ɔ	Я – в міжн.транс.:	ja, „ia"
Г– ----"-----	ɦ	Щ – ----"----	ʃc (ʃtʃ)
И – ----"-----	i	Ю – ----"----	ju, „'u"
І – ----"-----	i	З – ----"----	z
Ч – ----"-----	č/tʃ/	Ї – ----"----	ji
Ц – ----"-----	c/ts/	Ш – ----"----	ʃ

У фактичній вимові звуки групуються не окремо, а по складах, вимова ж речення групується не по словах , а по складах і фразах. Поняття "склад" , у фонетиці є спірне поняття, тому є у кілька різних визначень, і остаточно ще нічого не вирішено. Звуки групуються по складах незалежно від інтонаційної фрази, а за своєю звуковою якістю. Звуки мають різний ступінь звучности й тому не однаково сприймаються. Найбільшу звучність мають ГОЛОСІВКИ.

РОЗПОДІЛ ЗВУКІВ ЗА СТУПНЕМ ЗВУЧНОСТИ:

1. ГОЛОСІВКИ

2. СОНОРНІ шелестівки /носові типу Н, М, і плавкі - Р, Л/.

3. дзвінкі спіранти й вибухові

4. ГЛУХІ СПІРАНТИ Й ВИБУХОВІ

Поза розподілом будуть звуки шепітні, які існують у специфічній шепітній вимові, а в других випадках не зустрічаються. Якщо голосівка стоїть між шелестівками, то вона сприймається як вершина складу. Так само стоїть справа з СОНОРНИМИ - Р, Л, Н, М, які в такій позиції також творять склад. Напр. слово "МА-ГІС-ТР" є трьохскладове. "Р" тут заміняє голосівку і творить тим склад. У міжнародній фонетичній транскрипції це буде виглядати так: ma/gis/tr

Маленьким кільцем / о / у міжнародній транскрипції позначаються сонорні звуки н, м, р, л, , коли сонорний звук править за складотаорний тобто виконує функцію голосівки .

Якщо ми говоримо що є звуки голосні й приголосні, то сонорні, які творять склад, треба зараховувати до голосних: у польськ. мові слово "тривати" - трваць - вимовити як один склад неможливо; отже сонорні, які стоять між шелестівками, творять так само склад, як і голосні.

В нашій мові ці сонорні, що творять склад, не можуть бути наголошені. В інших же мовах вони можуть бути й наголошені.

Напр. чеське "krv" (укр. "кров")

Коли ж дві голосівки стоять поруч одна одної, або коли поруч голосівки стоїть сонорна, то функції складотворчого моменту беруть голосівки задньоязикові / крім укр. "у" / Тоді повстають ДИФТОНГИ, або двозвуки: а + і > "аі" / дифтонг /. Переважно дифтонги утворюються при збігові голосних. Найменш звучними голосівками є : "У" і "І".

Скорочені нескладотворчі "І" та "У" тяжко відрізнити від відповідних спірантів. Нескладотворчому "І" відповідає j (= g) яп'ом" якщене

задньоязикове - ɣ Нескладотворчому -"й" відповідає губногубне Нескладотворче "і" та "у" позначається часто дужкою: i̯, u̯. Розрізнення скорочених голосівок /напівголосних/ і спірантів ще не вирішено остаточно. Якщо голосівки збігаються, а не зливаються в дифтонг, то виникають між ними переходові призвуки:

a+i > aii; a+u > auu

Котра з цих голосівок є елементом творення складу, залежить від окремих законів кожної мови. Це також відноситься до межі складів:

magi - str, або magis - tr.

З нормативними правилами шкільними про перенесення складів це нічого спільного не має.

НАГОЛОС В МІЖНАРОДНІЙ ФОНЕТИЧНІЙ ТРАНСКРИПЦІЇ ставиться не над голосівкою, а перед складом. Якщо є два наголоси /головний і другорядний/, то обидва ставляються перед складами. В слов. мовознавстві другорядний наголос /ГРАВІС/ ставиться "\", а головний /АКУТ/ ставиться рискою в протилежному напрямку, тобто "/". Наприклад, слово "багатомовний". В міжнародн. фонетичній транскр. головний наголос /АКУТ/ ставиться вгорі, тобто над лінією, а другорядний /на відміну від слов. системи/ - ставиться нижче лінії. Наприклад: ba,ħato'mownij.

Вченням про наголос займається АКЦЕНТОЛОГІЯ - частина фонетики. Крім наголосу в окремих словах, маємо ще СИНТАКТИЧНИЙ наголос, який характеризує або значіння цілого речення, або ж граматичну ролю окремих слів у реченні. Як зразок синтактичного наголосу можна навести наголос питальний, який зосереджується на питальному слові. При відсутності питального слова наголос ставиться на ціле речення, яке у нас виконується з підвищенням тону на кінці: "Ти це зробив?"

Все, що ми говорили про звуки, належить до ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ фо-

нетики, яка розглядає їх окремо, цілком незалежно від значіння слів і словосполук.

ФОНОЛОГІЯ або ФОНЕМАТИКА /другий відділ фонетики/.

Термін ФОНЕМАТИКА зручніший, бо мова йде про фонеми, але менш вживаний. Під фонемою довший час розумівся певний тип однорідних звуків. Так, коли ми візьмемо пом"якшене й тверде "Д" або "Т", то фактично це не відповідає дійсності, бо ступні пом"якшення мають кількість безм. І встановити межу, де кінчається тверде "Т", а де починається пом"якшене "Т" /при вимові/, точно не можна, а можна лише умовно. Кількість умовних варіянтів залежить від удосконалення акустичних апаратів. І це відноситься й до всіх інших різниць вимови /між глухими й дзвінкими, закритими й відкритими, лябіялізованими й нелябіялізованими/, оскільки в артикуляції переходять одні звуки в інші. Переходових етапів – необмежена кількість. Отже, оскільки термін "фонема" вживається для означення типу звуку, він то лишається величиною умовною

У системі мови існують певні звукові уявлення, які дають змогу об"єднувати певні звуки до відповідної системи. Нове визначення фонеми дав видатний учений БОДУЕН де КУРТЕНЕ, а одночасно-французький учений Ф. де СОСЮР. Визначення фонеми, яке вони подають є таке: "ФОНЕМА ЦЕ ТАКИЙ ЗВУК, АБО ТАКИЙ ТИП ЗВУКОВИХ ВАРІЯНТІВ, ЯКИЙ Є ЗДАТНИМ ВІДРІЗНЯТИ ОДНЕ СЛОВО ВІД ІНШОГО".

Для прикладу візьмемо укр. слово "човен". Родовий відмінок буде "човна". У міжнародній фонет. транскр. це буде так: ČOVEn

ČOWNA Очевидно звук "в" належить до необхідного складу слова, і коли його трохи змінити на інший то утворюється комбінаторний варіянт: V/W тобто звуки змінюються, але фонема не зникає. Так слово "кінь":

кінь, кинь, кін /укр. мова/

K'IN' KIN' K'IN /міжнародн. фонет. транскр./

маємо фонеми: Н, НЬ, И, І, але К КЬ. Пояснення до слова "човен" і до и вище наведених відмін "кінь", "кинь", "кін": існують вимови Č O V E П, Č O W П A, але різниця між "V" і "W" суто звукова, бо в літературній вимові "В" (W) – зубно-губне, а тут утворюється в Č O W П A комбінаторний варіянт губно-губний. Звуки змінюються, а фонема не знищується, лише твориться другий її варіянт. У вищенаведених варіянтах зі словами "кінь", "кін" маємо "н" пом"якшене і "н" непом"якшене. Слова розрізняємо через пом"якшене чи не пом"якшене "н". Слова "кінь" і "кинь" розрізняємо через "і" і "и". Навпаки, маємо пом"якшене і не пом"якшене "к" без розрізнення значіння: –"кь" взагалі у призвуку немає. Комбінацій КЯ, КЬИ, КЬО, КЄ, КЮ в укр. мові не буває, бо пом"якшення "к" залежить від наступної голосівки. Фонема буде єдина: К/К. В укр. м. "к" і "кь" не становлять окремих фонем. В межах тієї самої мови на основі систематики можна установити, які звуки використовується для розрізнення слів, а які ні. ČOVE –ČOWПA в цих словах звук "в" є різний (V і W), а вживаємо ту саму літеру "в" цілком вірно, хоч в другому випадку "в" губно-губне, а в першому випадку "в" зубно-губне.

Визначення фонем будьякої мови є річ тяжка. Треба для того вивчити звукові варіянти їх. Визначення фонем – річ дискусійна і важка, але конче потрібна. Фонема є звук, що має потенціяльне значіння (потенція = можливість). Шелестівка "к" в укр. м. сама з себе нічого не означає, але вона відрізняє відмінні слова і дає комбінаторний варіянт к/кь. Таких комбінаторних варіянтів може бути стільки, скільки є комбінацій фонем. Комбінаторні варіянти фонем не мають навіть потенціяльного значіння, бо постають через вторинний (секундарний) процес вимови. Комбінаторні варіянти у вимові фонем-ті, що творяться від комбінацій звуків. Вони ще називаються ПОЗИЦІЙНИМИ, через позицію у своєму звуковому оточенні.

При всякій комбінації фонем вимова їх необхідно змінюється. Чи приступні комбінаторні варіянти фонем на слух - не має ніякої принципової ваги.

Крім комбінаторних або позиційних варіянтів фонем є ще ЕМОЦІЙНІ або АФЕКТИВНІ, тобто слово вимовляється не з нормальною інтонацією, а з посиленою через ту чи інші емоцію, насамперед через хвилювання. У фонетичній системі укр. м. довгих голосівок немає, тому афективне подовження голосівки не дає змоги розрізнювати слова. Маємо ще індивідуальні варіянти фонем, які зв"язані з індивідуальними звичками мовлянина і його індивідуальним мовним апаратом. Нпр.: якщо мовлянин-українець вимовляє "р" гаркаве, замість нормального "р", то це індивідуальний гаркавий варіянт, бо в укр. м. немає випадку, де б зміна нормального "р" на гаркаве привела до зміни значіння слова. Отже всі три варіянти фонеми є припасовання фонеми до якихсь чинників мовного процесу. А саме: комбінаторні чи позиційні варіянти постають через припасування фонеми до її звукового оточення. Емоційні або афективні фонетичні варіянти постають через припасування фонеми до психічного стану або настрою мовлянина.

Індивідуальні фонетичні варіянти постають через припасування фонеми до індивідуальних властивостей мовних органів мовлянина.

Для функціонування мовного процесу всі ці категорії варіянтів фонеми ніякого значіння щодо мовної системи не мають. Існування фонетичних варіянтів 3-ох типів може заважати взаємному розумінню (це у випадкках ненормальних). Але в переважній більшості вони не заважають, бо свідомість мовлянина не звертає на них уваги. Отже в нормальному функціонуванню мови наявність фонетичних варіянтів хіба що дещо заважає, а більше не діє зовсім. Проте у процесі звукових змін ці фонетичні варіянти важать дуже багато. Особливо

у фонетичних змінах відограють ролю комбінаторні варіянти. Через безпосередній зв"язок фонеми і значіння слова, фонеми називаються або звуками семасіологізованими (фонема - той звук, який набирає потенціяльного значіння), або звуками фонологізованими (фоне - звук, але фонологія - вчення про фонеми). Різниці між звуками, які в одній мові вживаються як окремі фонеми - в інших мовах можуть приводити лише до комбінаторних варіянтів. Напр.: різниця між закритим і відкритим звуком "Е" в рос. мові є лише комбінаторним варіянтом. Порівн. "Е" відкрите в рос. мові в слові "мел" = крейда і "Е" закрите в рос. мові в слові "мель".

У франц. мові, де є відкрите й закрите "Е", це приводить до постання двох фонем:

В німецькій мові:
- mais /mɛ/ = але,
- mes /me/ = вони, мої.
- satt / zat / = ситий,
- saat / zāt / = засів.

В нім. мові відміна довгого і короткого варіянтів творить відмінні фонеми. Питальне укр. речення різниться від стверджувального через відміну інтонацій. Так само і в рос.м. і в інших слов"янських мовах. Проте є багато мов африканських і азійських, які вживають інтонацію для відрізнення окремих слів. Так нпр.: в муринській мові "еве" = слово "фу" означає "біль". А те саме слово, тільки підвищеним тоном, з іншою інтонацією, означає "волосся" - "фу́".

Слово l a j в сіямській мові може означати 5 понять:

1. l a j - строкатий,
2. l a j - золотити,
3. l a j - з висхідним тоном - кілька,
4. l a j - зі спадним тоном - перевіряти,
5. l a j - з тоном висхідно-спадним - мастити.

В укр. мові дзвінкі шелестівки в кінці слова лишаються дзвінкими: сад, дуб , а в рос. мові переходять в глухі, так само в польській і німецькій. Оскільки збереження дзвінкости шелестівок в російській і польській мовах на кінці слова не можливе, то маємо єдину фонему, і вона має варіянт відповідної глухої. Мова характеризується фонемами, а не варіянтами.

ЕВФОНІЯ трактує про милозвучність; це фонетична естетика мови. Нпр. всі слова у вірші: "Гармидер, галас, гам у гаї"- в Шевченка починається з фонеми "Г". Цим самим наслідується певний шум. Таке явище називається алітерацією - коли кілька слів починаються з однієї фонеми . Алітерація може бути і без звуконаслідування: в Шевченка маємо: "Туман, туман та пустота..." - тут алітерація править лише за засіб звукової виразности мови. Є системи віршування, де кожний рядок містить свою алітерацію. З естетичною метою, нагромадження тих самих фонем може бути не тільки на початку слова (назвук), а й у середині слова (середозвук), і в кінці слова (визвук). ГОМЕОТЕЛЕВТОН (рівне закінчення) твориться, коли визвуки містять повторення тих самих фонем. АСОНАНС голосівок особливо вживається в народній поезії. Напр. "На ясні зорі, на тихі води, у край веселий , у мир хрещений".

Гомеотелевтони бувають у трьох відмінах:

I. АСОНАНС (голосівки),

2. КОНСОНАНС або ДИСОНАНС (шелестівки):

Кривавить серце гвоздики
На колах зелених клумб,
Відбили потоки
Сонячний німб. (О. Слісаренко).

3. РИМА (голосівка і шелестівка повторюються ті самі).

Тотожні або подібні фонеми можуть нагромаджуватися і в середозвуку. Напр. у поезії М. Ореата:

"Як сумнр думати, що той полон солодкий
Душ наших був такий летючий і короткий."

Повторення рівнозвуччя в середозвуку зветь ГОМЕОФОНІЄЮ (рівне звучання), або СЛОВЕСНОЮ ІНСТРУМЕНТАЦІЄЮ.

Коли ми говоримо про розподіл фонетики на експериментальну фонетику і фонематику, то це розподіл принциповий, а не практичний, бо при вивченні мови фонеми не наперед дані, а їх треба знайти. Тому фонематика називається ще АНАЛІТИЧНОЮ ФОНЕТИКОЮ. Фонетиці аналітичній протистоїть фонетика комбінаторна, яка встановлює комбінаторні варіянти залежно від звукових комбінацій у мові. Фонетика поділяється ще на ЗАГАЛЬНУ, себто систематику звуків людської мови, і ЧАСТКОВУ ФОНЕТИКУ окремої мови, яка може бути ДЕСКРИПТИВНОЮ (описовою), що визначає звуковий склад мови за певного часу і в певному мовному середовищі. Вона описує фонетичний склад за певного єдиного відтинка часу. А з дескриптивної чи синхронічної виростає НОРМАТИВНА ФОНЕТИКА, яка вирішує, яке саме фонетичне вимовляння треба вважати за правильне. Нормативна фонетика мусить оперувати на матеріялі ОПИСОВОЇ фонетики. Протилежно до описової фонетики - ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА вивчає історію звукових змін. Вона ще зветься фонетикою ДІЯХРОНІЧНОЮ, тобто крізьчасовою. Історична фонетика досліджує історію звуків у межах певної мови на основі писаних матеріялів, якщо вони збереглись. При відсутності писаних матеріялів ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА ІДЕ ДО ПОРІВНЯЛЬНОЇ ФОНЕТИКИ, що реконструює звуки прамовні шляхом порівняння.

Порівняльна фонетика оперує на матеріялах різних мов, переважно споріднених. На основі порівняння споріднених слов"янських мов можна встановити загально-слов"янську прамову. Так само процесі в порівнянні слов"янської мови з іншими індоевропейськими мовами встановлюємо

праіндоевропейську мову.

Переходячи до фонетичних змін, відзначимо їх велику вагу в історії кожної мови. Зміни морфем принципово для характеристики історії мов важать більше, ніж звукові зміни. Але фонетичні зміни в мовах зустрічаємо незрівняно частіше, ніж усякі інші зміни. Через часту зміну фонетичну, суто-ОПИСОВА ФОНЕТИКА по суті не можлива.

Навіть у межах тієїсамої мови і доби зустрічаємо все нові і нові фонетичні варіянти. Таким чином, в галузі фонетики, зміни мовні такі часті, що суто-описове трактування звуків певної мови майже не можливе. Поміж основних типів різних звукових змін слід назвати АКОМОДАЦІЙНІ ЗМІНИ (припасування фонем до їх звукового оточення). Ці зміни постають тим шляхом, що певний фонетичний варіянт переростає в зміну фонеми.

Акомодаційні зміни поділяються на 3 категорії:

1. АСИМІЛЯЦІЯ - уподібнення звуків - здебільшого суміжних.
2. ДИСИМІЛЯЦІЯ - розподібнення звуків - теж переважно суміжних.
3. РЕДУКЦІЯ - скорочення звуків - себто зумовлене звуковим оточенням скорочення фонеми, а то і, в кінці, цілковите западання чи зникнення.

АСИМІЛЯЦІЯ і РЕДУКЦІЯ можуть бути повні і часткові.

ДИСИМІЛЯЦІЯ не надається до такого розподілу. Всі акомодаційні явища (асиміляція, дисиміляція і редукція) найщільніше зв"язані з комбінаторними варіянтами фонем і з допоміжними призвуками, що постають із цих фонем і варіянтів.

Крім акомодаційних змін, які стосуються до фонем і діють в усіх словах, в яких певна комбінація звуків наявна, маємо ще ряд таких змін, які є лише в окремих словах. Тому акомодаційні зміни називаються ще РЕГУЛЯРНИМИ, а всі інші ІРЕГУЛЯРНИМИ.

Головні відміни ірегулярних змін такі:

1. ГАПЛОЛОГІЧНІ (спрощувальні), коли звуковий склад слова спрощується

через випадання або спрощення певного звуку. Напр. слово "голеда" постало з "гололеда", або "мінералогія" спростилась з "мінералологія". Ці зміни відбувались в окремих словах незалежно від їх значіння.

2. ЕМФАТИЧНІ ЗМІНИ (емфаза - виразистість), що постали з виразистости інтонації, коли на фонему впливає її афективний чи емоційний варіянт. В чеській мові, наприклад, маємо слово "страх". Тому, що це слово має емоційне значіння, то голосівка коротка подовжилась, тобто довге "Аі" постало з короткого "А".

3. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ, коли звуковий склад певного слова змінюється в зв"язку з його граматичною функцією. Напр. слово "боротися" було й у формі такій: "ся бороти". Але оскільки це слово розбивати на "бороти" і "ся" стало з семантичних причин (усвідомлення єдности поняття) не можливо, то "ся" перетворилося на певне граматичне закінчення. Воно змінюється і фонетично, тобто творіться "сь". Ця зміна зв"язана з граматичною функцією слова.

Співвідношення звукових змін можна виразити такою таблицею:

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ

	зміни в межах окремих слів	зміни певних звукосполук в усіх словах
фон. зміни незалежно від значіння слова	ГАПЛОЛОГІЯ	АКОМОДАЦІЯ
залежно від конкретного значіння слова	зміни емфатичні	----------
залежно від абстрактного значіння слова	зміни функціонально-фонетичні	х ----------

АКОМОДАЦІЙНІ ЗМІНИ (припасувальні).

Акомодація об"єднує в собі асиміляцію, дисиміляцію і редукцію. Таке об"єднання є правне, бо це три стадії акомодаційного чи припасувального процесу. Це можна виразити через таку діяграму:

(часткова асиміляція)

$A \dashrightarrow A^{B} \dashrightarrow BB$ (повна асиміляція)

$A^{B} \rightarrow B$ (редукція)

A^{-B} (А втратило подібність до В)

(дисиміляція).

Припускаємо, що фонема А і фонема В є суміжні. Коли будемо вимовляти разом, то А наближається до В – це і є процес асиміляції, тобто уподібнення. Це наближення може бути не до самого кінця, а лише до середини (як це показано на малюнку), і тоді така асиміляція називається частковою: А почало набувати подібности до В і на середині процесу зупинилось

Коли наближення відбувається до кінця (тобто після асимілювання стає довге В), тоді асиміляція стає повною. Коли ж це довге асимільоване В знову скорочується, то це явище називається редукцією. Коли ж фонема А прямує до фонеми В (наполовину), а потім повертає назад - трохи не в протилежному напрямі, то це буде дисиміляція (розподібнення).

Змінам акомодаційним, що полягають у припасуванні одних фонем до інших і які є комбінаторними змінами, у теоретичній фонетиці здебільшого протиставляють СПОНТАННІ ЗМІНИ (с понс - ініціятива, в"яв власної волі. Спонтанні зміни – коли фонема змінюється скрізь, в усіх словах, незалежно від звукового оточення. Як зразок спонтанної зміни в українській мові можна назвати перехід старого "ѣ" (ятя) "І" (ять) дає рефлекс "І" в усіх позиціях, тобто незалежно

від того, які ще фонеми існують в даному слові, і незалежно від наголосу.

Такі спонтанні зміни в історії мови і в порівняльній граматиці споріднених мов трапляються дуже часто. Проте з основного розподілу фонетичних змін спонтанні зміни треба виключити, бо є великий сумнів, чи вони існують як окремий вид змін. Багато фахівців заперечують існування спонтанних змін, напр. одеський вчений Томсон. Зі складу спонтанних змін можемо виключити той випадок, коли первісна фонема є складна за своїм звуковим складом. Напр., стара фонема в слов"янській прамові "ѣ" (ять) - довга, близька до тембра "Е". Правдоподібно, вона була в праслов"янській мові ДИФТОНГОМ (двозвуком). Це "Е" було відкрите і наближене до "А", тобто при запасі буде виглядати так:

"ѣ" = прасл. $\underbrace{e^{a} > e \text{ / відкрите}}_{\text{асиміляція}} > \underbrace{e > i}_{\text{укр.}}$

З дифтонга постав монофтонг - довге відкрите "Е", яке далі перетворилось на довге закрите "Е", а в укр. мові воно перетворилось на довге українське "І", і потім на коротке "І". Все ж не всі ті стадії можна розглядати як спонтанні зміни; адже частина процесу припасування: $E^{a} > E$ - є повна асиміляція (а не спонтанна зміна), в межах тієї самої фонеми.

Раніше в праслов"янській мові зустрічалось:

1. НАЗАЛІЗОВАНЕ $O = \tilde{O} = \underline{O} >$ укр. О
2. НАЗАЛІЗОВАНЕ $E = \tilde{E} = \underline{E} >$ укр. Е

} повна редукція носового приголосного

В українській мові ці два звуки втратили назалізований характер; $\underline{O}$ і $\underline{E}$ можна вважати за складні фонеми: $O^{н} > \underline{O}$, $E^{н} > E$; втрату назалізованого приголосного в "О" і "Е" можна вважати за процес редукції через припасування в середині самої складної фонеми. Поза тим, якщо фонема змінюється ніби в усіх позиціях, то правдоподібно, що цей процес відбувався по окремих стадіях, напр. довге "ѣ" (ять) наближалось до "І" спершу при комбінації з голосівками переднього ряду (в межах одного слова).

Розглядаючи історію змін, твердимо, що зміни відбувались частково, тобто певними етапами. В давньоєгипетській мові, яку можемо простежити протягом 4500 років, бачимо, наприклад, що гортанний вибух ʔ (як в німецькому "Mundart" між звуками "d", "a") в коптійській мові зник зовсім; тут проходив акомодаційний процес по певних етапах. Після того, як всі етапи скінчились, здається, що звук зникав незалежно від фонетичного оточення. Отже треба сказати, що межа, яка відділяє спонтанні зміни від акомодаційних, залежить тільки від міри нашої необізнаности з окремими етапами зміни. Всі акомодаційні зміни починаються з існування мінімальних фонетичних варіянтів (комбінаторних). Комбінаторні фонетичні варіянти існують у кожній фонемі і в усякій мові. Усяка фонема вимовляється з тими чи іншими варіянтами залежно від звуків, які є спереду або після неї. Але ж фонетичні варіянти лишаються скрізь несвідомими і самі з себе, без будьякого рушійного чинника, привести до змін не можуть. Це тому, що вони існують скрізь і завжди, а зміни мов становлять факти історичні, які не можна пояснити без рушійного чинника. Скрізь, наприклад, шелестівка "К" буде вимовлятися перед голосівками переднього ряду хоч трохи пом"якшено - важить тільки, в якій мірі. Фонетичні варіянти існують скрізь і завжди, лише мовляння не все усвідомлює. Він усвідомлює лише ті звуки, які потрібні для взаємного розуміння. Отже, оскільки комбінаторні зміни не є активний чинник, то по стає питання: у чому полягає активний чинник? Дуже часто відповідали, що тут діє тенденція до полегшення і скорочення артикуляційних рухів, тобто до економії артикуляційної енергії. В таких випадках виявляється намагання полегшити мову. Так говорить, наприклад, рос. лінгвіст Поліванов; "трискладові слова замінюються на двоскладові, складні звуки - на прості, довгі голосні - на короткі, а короткі - зводяться аж до нуля".

Дійсно, в переважній більшості акомодаційних змін, зокрема в асміляції та редукції, оце й зустрічаємо. Асміляція, як знаємо, може бути повною і не повною. Вона може ще бути ПРОГРЕСИВНОЮ, РЕГРЕСИВНОЮ і ОБОПІЛЬНОЮ.

Так: праслов"янське "б(ь)чела" перетворилось в укр. м. на "бджола". Тут афр"ката "ч" під впл"вом дзвінкост" попереднього "б" перетворилося на "дж"-тобто під впл"вом попереднього звуку "б" (прогрес"вна асміляція). Це слово в рос. м. перетвор"лось на "пчела"-регрес"вна ас"міляція, кол" попередній звук "б" під впливом наступного "ь" перетвор"вся на "п"). РЕГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ ЗУСТРІЧАЄТЬСЯ ЧАСТІШЕ НІЖ ПРОГРЕСИВНА.

ОБОПІЛЬНА АСИМІЛЯЦІЯ ("взаємна") - коли два суміжні звук" впл"вають один на другий так:

"солодш"й" дало "солоджч"й"

(потім дало "солоччий").

"д" під впл"вом "ш" перетвор"лось на "дж", а "ш" під впл"вом "д" перетворилось на "ч".

Маємо ще РЕГРЕСИВНУ АСИМІЛЯЦІЮ голосівки на д"станції, тобто несуміжну. Так, наприклад: "то-перво" - дало "тепер".

Лябіялізован"й голосн"й заднього ряду "О" під впливом наголошеного "Е" уподібн"вся до "Е". Ця регрес"вна ас"міляція голосівки на віддаленні називається ще ГАРМОНІЄЮ ГОЛОСІВОК, яка характерна більше серед тюркськ"х мов; напр., кол" основна голосівка в слові є задньоязикова, то і всі інші будуть теж задньоязикові, або кол" основна голосівка передньоязикова, то і решта теж передньояз"кові).

Так тюркське "адам" (чоловік) у множині буде "адамлар" множ"на родового відмінку -"адамларин" або "Гюль" (троянда) множ. "Гюллер" (троянд"), родовий відмінок множ"н" "Гюллерін" (троянд); тут усі голосівки передньояз"кові. Асимілюват"сь на віддалі можуть і деякі шелестівки

або, вірніше, сполуки з шелестівками; напр.: давньо-церковно-слов"янському прикметникові "трѣзъвъи" в укр. м. спершу відповідало "терез(ъ)вий" (ъ - редукується), потім постало "тверезвий" - під впливом комбінації "ЗВ", звук "Т" перетворився на "ТВ" (а пізніше тверезвий >> тверезий), тобто між "Т" і "ЗВ" пройшла асиміляція регресивна. Ще ясніше це полегшення артикуляції виявляється у змінах редукційних:

"розсада" дало "россада" - дало "росада",

"пістний" дало "піссний" - дало "пісний",

"обвернутий" дало "оббернути" дало "обернутий".

Такі асиміляція і редукція можуть відбуватись не тільки в окремих словах, а і на межі між словами, якщо ці слова є суміжні. Вони відбуваються між кінцевим звуком попереднього слова і першим звуком наступного слова: "великдень" дало "вел"гдень (така є фактична вимова); "за одним разом" дало в говірках "з'одним разом" (прогресивна повна редукція). Таке явище межислівної асиміляції має ще іншу назву: sandhi зв"язок - з індійської, бо явище асиміляції межислівної вживається найбільше в індійських мовах.

В більшості випадків акомодації бачимо момент полегшення, збереження артикуляційної енергії. Так думає, напр., харківський вчений акад. Булаховський; але, коли додивлятись до деталів утворення фонем, то бачимо, що вони творяться через ряд переходових етапів, які всі вважати за полегшення артикуляції не можна. Перехід: К > Ч > Ш > С, або ж: Г > ДЖ > Ж > З : ляк - лячний, друг - дружній. "К" перед голосним переднього ряду пом"якшується, і утворюється переходове "йот", яке переходить у м"яке "Х".

Схема дуже складна: спочатку маємо "ке", потім "к" пом"якшується, так що твориться "кє". Пізніше (укр. абеткою) КЕ - КЄ-КЬЄ-ХХЄ-

-ТХЄ-ТШЄ-ЧЕ-ШШЕ-ШЕ-СЕ.

Міжнародною фонетичною транскрипцією це буде виглядати так:

[illegible] ; так само у дзвінких:

[illegible]

Припустимо, що в більшості припасувальних змін є полегшення в артикуляції мовлянина, але тоді ця економія енергії у вимовлянні вимагає більшу втрату енергії в слухача. Тому цього не можна розуміти так, що енергії затрачено менше; тобто, якщо мовлянинові легше, то тяжче слухати й сприймати сторонній особі; і навпаки, якщо мовлянинові тяжче, то слухачеві легше. Отже енергія мовної роботи тут та сама, а не менша. Момент полегшення артикуляції реалізується не так часто, як це здається. Якщо воно реалізується, то тоді це проходить як момент секундарний. Очевидно, що ці зміни не будуть стосуватись до значіння слів і словосполук, тобто не буде це галузь семантична.

У вивченні давніх мов часто буває така трудність, що хоч добре знаємо мову, не можемо сказати, як саме вимовляти той чи інший звук; а все ж таки розуміємо зміст тексту.

Звуки не можуть поставати самі з себе; якщо певна фонетична зміна постає, то твориться конкуренція, стара і нова вимова конкурують. Мовлянинові потрібно себе пристосувати чи до нової вимови, чи до старої. Переходовий період може тривати досить довго. З другого боку, ті мінімальні комбінаторні варіянти, які творять передумову для змін, мовлянином не усвідомлені. Усвідомлення буде аж тоді, коли буде момент свідомого ухилення, момент позитивної оцінки новотвору. Отже всяке виникнення і поширення нової фонеми потребує активного чинника для подолання старої фонеми. Цю проблему перетворення старої фонеми на нову сконстатував у першу чергу Ф. де Соссюр: "Кожна малопомітна фонетична ознака (цебто мінімальний фонетичний варіянт) повинна перебільшуватись, якщо її пробують відтворити навмисне". Це значить, напр.: при вимові певної нової

фонеми, трох" відмінної від старої, мусимо зосеред"ти посилену енергію на відтворення цієї нової фонем". Формулюючи коротко, це буде так: акомодаційні зміни фонем відбуваються тоді, коли мовляч"н, з тих ч" інш"х пр"чин, намагається засвоїти, замість власн"х і звичн"х комбінаторних варіянтів, трох" відмінні від н"х чужі варіянти, цебто варіянти іншого мовного середов"ща, а тим сам"м перебільшує їх якісно і усвідомлює їх як нове нормативне звучання цілої фонем". Часто люди вважають чужу вимову за кращу, ніж свою власну. З цього пр"воду німецький лінгвіст ШУХАРДТ говор"ть так: "Якщо будьяку фонаційну (арт"куляційну) властивість особ", яка дійсно надає тону своєму оточенню-якогось князя, царедворця, або актора, - копіюється серед його кола, або якщо будьяку фонаційну властивість уч"теля нав"язується його власн"м учням, то вже не доводиться заперечуват" можл"вість свідомого постання фонетичної змін". Індивідуальна фонет"чна зміна напевне може бут" свідома."

Такі ж думки в"слов"в і англійськ"й лінгвіст Єсперсен, який говор"ть так: "Далеко переважна більшість акомодаційн"х змін поч"нається несвідомо, але м" пов"нні в"знати, що бувають окремі особи, які культ"вують певну маніру в"мовляння більш-менш свідомо або з арт"ст"чн"х підстав, або просто щоб парадувати нею. І такі мовні манір" подекол" надають тону і переймаються в ш"рок"х колах."

Як ілюстрацію цього можна згадати в"мову одного персонажа у французького п"сьменн"ка Марселя Пруста, про якого сказано: "шелестівк", як"х він не в"мовляв, здавал"сь ніби грубощами, як"х він не міг чинит"."

Цікаво розглянути, як у Західній Европі пош"р"лось гаркаве в"мовляння "р". Протягом І6 ст., ні в Німеччині, ні у Франції гаркаве вимовляння "р" не виход"ло за межі окремих говірок. На кінці І6 ст. у Франції відбулася зміна династії, троном заволоділа

д"настія Бурбонів, яка попереду володіла різн"м" првінціям" південно-західної частини Франції Гасконі. Бурбони бул" репрезентантам" Гасконської вимов" "р". Коли Генріх IУ став королем Франції, пр" дворі стали переважати його люд", походженням з Гасконі; тому почалось наслідування гасконського "р", дуже різкотистого. Оскільк" це в"мовляння гасконського "р" було для решти дворяків тяжке, то воно перетвор"лось на гаркаве "р". Отже, коли раніше в"мова гаркавого "р" була малопош"рена, то тепер, під впл"вом двірськ"х кіл, дуже швидко пош"рюється. Це гаркаве "р" стало пош"рюват"сь і серед війська. Кол" ж французьке військо за Наполеона I стало часто перебувати підчас війн" в Німечч"ні, то і в Німечч"ні старш"н" і офіцер" перейняли це гаркаве "р". Пізніше воно стало пош"рюват"сь серед міського населення, і нарешті серед сільського. Спершу гаркаве "р" пош"р"лось у Прусії, потім (1866 р.) розб"ття Австрії і Баварського королівства Прусією, сприч"нилось до пош"рення гаркавого "р" і в Австрії та Баварії.

Акомодаційні чи то регулярні фонет"чні змін" мають передумовою мінімальні комбінаторні варіянт" фонем. Ці варіянт" перебільшуються, а подекол" і якісно змінюються, пр" більш-менш свідомому наслідуванні чужої в"мов"; вони можуть стат" далі загальнопоширен"м" і нормат"вн"м", в залежност" від соціяльного престижу та автор"тету носіїв тієї чужої в"мов". Нормалізація і пош"рення акомодаційн"х змін відбувається більш-менш свідомо.

Д"СИМІЛЯЦІЙНІ ЗМІНИ

Вони теж належать до акомодаційних ч" регулярн"х, але зустрічаються значно рідше. В дис"міляції ч" розподібненні, фонема, що л"шається незмінною, зветься д"с"міляторо́м, а фонема, що набуває р"с, прот"лежн"х дис"міляторові, зветься д"с"мільованою.

Д"с"міляція також буває прогрес"вна і регрес"вна і може відбуват"сь між суміжн"м" і не суміжн"м" фонемами. Зн"кання фонем" є редукція.

Тому процес розподібнення фонем не може мати своїм наслідком зникнення фонеми.

Характеризувати дисиміляцію є питання дискусійне насьогодні. Приклад дисиміляції суміжних фонем: українське "кімната" в деяких говірках змінюється на "ківната". Очевидно, дисимілятор -"Н"; тут є момент часткової асиміляції: "М" наблизилось до "Н", і відбулось уподібнення в напрямку до довгого "Н". В звучанні "М" відбулось наближення до "Н". Але потім це наближення перервалось, і процес повернув в іншу сторону; так виникла фонема "В", що вже без прикмет фонеми "Н"; "М" є губне, і якщо викинути момент назалізації, то з "М" постає фонема "В". Схема така:

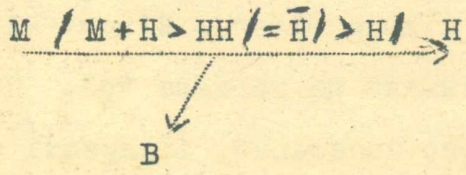

Якщо, протягом асиміляційного процесу, наслідування фонетичного варіянту, притаманного чужому мовному середовищу, припиняється (з соціяльно-психологічних причин зникнення престижу чи авторитету того середовища) , то увага мовлянина зосереджується на тому, щоб процес набув рис, по змозі відмінних від асиміляції, і тоді постає фонема, менш подібна до наслідуваного напочатку фонетичного варіянту, ніж первісна фонема.

Інший приклад:

Інфінітив "мести" походить із первісної форми "мет-ти" (дорівнює *met-t'i); тут очевидно процес ішов до уподібнення *met't'i, але, не дійшовши, відхилився в сторону, і постало mes't'i. Це можна виразити такою схемою:

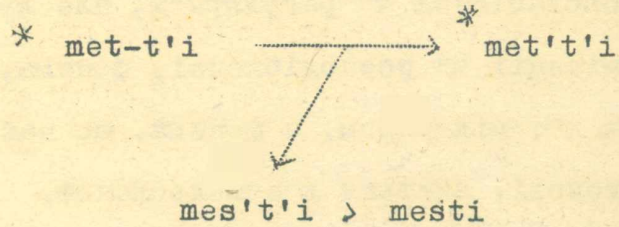

Аналогічний приклад:

"дасть" = *dad-tь → *dattь → dastь > das't'

"d" почало асимілюватись до "t", і мала виникнути форма *dattь, але через дисиміляцію /розподібнення/ постало "dastь".

До дисимілятивних процесів можна зарахувати постання допоміжних шелестівок /анаптиктичних, від грецького anaptyxis-виникання посередні/. Маємо на увазі постання вибухових "Т" і "Д" між суміжними шелестівками, напр. сучасне "стріти" із "срѣти"; "здріти" із "зрѣти". В таких випадках можна припускати, що між суміжними шелестівками почався процес асиміляції, і поставало довге "р"; але увага мовляння сконцентрувалась на тому, щоб відрізнити "С" і "З" від "Р", а через це приголосний звук між "С" (або "З") і "Р" перетворився на чітку фонему "Т" або "Д".

Так само, коли йдеться про допоміжні голосівки; напр. у деяких романських мовах (в тому числі, у французькій), коли слово починається з "sk" або "st", то виникає вокальний /голосний/ призвук, що потім перетворюється на фонему "Е"; а потім "S" між "Е" і "К" випадає і твориться назвук "ЕК". Тут можна припустити, що намагання чітко вимовити "S" перед "К" або "Т" призвело до постання нової фонеми "Е".

$$\frac{SK > ESK > E(S)K}{ST > EST > E(S)T} \qquad scutum > e(s)cu = \text{"щит"}$$

Це є і в українській мові: після випадіння голосівки "Ь", постала можливість асиміляції попередньої шелестівки; проте асиміляція не відбулась, а призвела до нового назвуку і нової фонеми "И" /сучасним правописом "і"/:

М/Ь/ГЛА > ИМ/Г/ЛА /ІМЛА/

Р/Ь/ЖА > ИРЖА /ІРЖА/

Так само можна пояснити появу допоміжної голосівки в род. множ. типу полотен від полотно; первісне було:

полотн(ъ) → *полот(т)

*полотен > полотен

Акомодаційні зміни звуться ще регулярними (як уже зазначалось) Саме ці регулярні фонетичні зміни вмежливлюють регулярні відносини між звуками споріднених мов. Регулярність утворює основний звуковий і словесний матеріял кожної мови. Переважна більшість звукового складу лексики в одній мові відповідає звуковому складові іншої спорідненої мови; якщо ми маємо натепер [illegible] з явище повноголосся: східньослов"янське -оро-, -оло-, -ере-, еле- (тобто комбінації двохскладові, замість одного складу: -ра-, -ла-,, і т.д.), то давньоцерковно-слов"янському [illegible] "глава", "брѣгъ", "брада", "град", відповідає чеське "hlava","breg","brada" і т.д., і відповідні форми інших слов"янських мов роблять цілком правильне співвідношення в майже всіх слов"янських мовах.

Причини цієї регулярности (що певні звуки в певному оточенні дають ті самі або подібні варіянти) - це проблема фонетичного закону. Тимчасом як мовознавство аж до середини 19 стол. припускало, що звуки можуть давати різні наслідки залежно від значіння слів - німецька школа молодограматиків (Junggrammatiker) в 70 рр. 19 стол. виявила, що регулярні фонетичні зміни принципово не залежать від значіння конкретних слів і діють безвинятково (поскільки є зміна звукова, а не лексична або граматична, себто маємо зміну звуку, а не зміну морфеми).

Тому регулярні зміни стали зватись фонетичними законами; точніше - ФОНЕТИЧНІ закони - це ті регулярні співвідношення між звуковим складом різних, але споріднених мов, які виникають через діяння регулярних фонетичних змін.

Напр. давньоцерковнослов"янському "ра" й "ла" регулярно відповідає сучасне чеське"ra","la",сербське (з подовженням голосівки) "rā","lā" польське"ro","lo",східнослов.(укр. рос. білор.) "оро","оло". Це й є регулярний фонетичний закон, бо всі ці фонетичні відміни постали з праслов. "ор","ол".

Причини цього діяння "молодограматична" школа спершу пробувала пояснити твердженням, ніби регулярні фонетичні зміни відбуваються механічно, тобто суто фізіологічно, без участі свідомости (навіть без напівсвідомих елементів психіки). Таке твердження про суто фізіологічний характер фонетичної зміни висунули основоположники школи Бруґман і Остгоф 1878.р.; пізніше вони від цього твердження змушені були відмовитись.

Постання фонетичних змін не можна розглядати як суто фізіологічний процес. Ті органічні рухи, якими людина може керувати (напр. дихання) - вже є психо-фізіологічним процесом. Фізіологічні зміни відбуваються в мові тоді, коли вони зумовлені штучно або природньо деформованою артикуляцією (людина без зубів не може вимовляти зубних шелестівок - але це суто індивідуальний момент). Бувають і цілі групи племен, які не можуть вимовляти правильно губних звуків; це там, де проколюють губи, щоб вставити прикраси. Тут вплив суто фізіологічного чинника. Встановити будьяку відмінність мовних органів у представників різних рас не вдалось. Кожний звук, який існує, може бути засвоєним кожною людиною незалежно від її походження. Яку б концепцію поняття "раса" не прийняти - між структурою мови і расою немає ніякого причинного зв"язку. Ці міркування змусили "молодограматичну" школу відмовитись від перших своїх тверджень. Клясична формула фонетичного закону є така: " Всяке звукосполучення зазнає лише тих самих змін в усіх словах в межах того самого часу, за тих самих фонетичних умов (в однаковім звуковім оточенні) і в межах того самого мовного середовища (а не

тієї самої мови, бо кожна мова розділяється на діялекти, а діялекти на говірки, і тому мовне середовище - це найменша величина мовного оточення).

Звичайно, не скрізь ми знаходимо в мові ті самі звукові сполучення, яких сподіваємось знайти за регулярними фонетичними змінами. Можуть бути і інші закони діяння. Поперше, діяння фонетичного закону може змінитись під впливом діяння іншого закону, теж фонетичного, який ніби перетинається з першим; напр. польське-"gród", старослов."градъ", укр. "город". Тут у польській мові мало бути "ґрод", але тут прийшов новий закон: в новозакритому складі "О" переходило в "У".

Другий випадок, коли звуки-інші як сподіваємось - це діяння граматичної аналогії; напр. в укр. мові від іменника "лід" род. відмінок міг би бути "леду", але в східних частинах України маємо "льоду". Зміна тут відбувається за аналогією граматичних співвідношень типу: дім - дому; глід - глоду, тощо.

Цей процес часто перехрещується з фонетичними законами, проте не суперечить принциповій безвинятковості їх.

Третій випадок, коли порушується звукова зміна слова - це запозичення слів з інших мов: укр. БОГ - за правильною зміною мало б бути БІГ, і так навіть і є в БІГМЕ, але в літературній мові є БОГ, запозичено зі старослов. мови де переходу "О" в "І" не було.

Є ще три застереження щодо внутрішньої характеристики звукових змін:

І. щодо певного часу. Очевидно, що певний фонетичний закон рано чи пізно перестає діяти в залежності від історичних змін у суспільстві. Проте, доки цей час діяння фонетичного закону не скінчився, ми ще не можемо встановити меж того діяння. Отже, якщо розрізнити переходовий етап, доки фонетичний закон діє (але ми ще не знаємо, як довго), і той етап, коли ми вже знаємо межі діяння фонетичного закону, тоді

стан мов" буде являти собою комплекс переходов"х і закінчен"х мов-н"х законів, а це не можл"во. Адже всі мов" перебувають у постійній зміні, і певної межі встанов"т" не можна. Хочби як"м" регулярн"ми здавались остаточні відомі нам змін", всі вони постають в наслідок постійн"х змін.

II. Так само незадовільн"м є формулювання, що фонетичні закон" діють безвинятково в межах того самого середов"ща. М" можемо мовне середов"ще визначат" тільки за мовою, бо мовне середов"ще не збігається з фітк"м" станов"м" групам" або з антропологічним" ознакам". Значить, мовне середов"ще є те, де регулярні фонет"чні змін" діють безв"нятково.

Отже не регулярність фонет"чн"х змін зумовлена єдністю мовного середов"ща, а навпак" - мовне середовище в"значається регулярн"м діянням фонет"чн"х змін. В сучасній французькій мові у в"значен"й і нев"значен"й родівн"к "les", "des" у зв"чайній мові в"мовляється з закр"т"м "е", а в урочисій - в"мовляється з відкр"т"м (le, de: lE, dE). Значить навіть у тому самому мовному середов"щі в"мова може бут" різною, залежно від урочистого або розмовного ст"лю д"кції.

Ще більш заперечень в"кл"кає те, що регулярні зміни діють обов"язково в т"х самих фонет"чн"х умовах. Проф. Є.Т"мченко говор"ть так: "Фонет"чна зміна відбувається безв"нятково, кол" фонет"чні умов" строго тотожні."

Коли брати мов" з суто звукового боку, то звуків тотожніх не існує. В"мова кожного звуку в кожному слові залеж"ть від інш"х звуків у складі цілого слова, і тому в"мова різн"х звуків в кожному слові якоюсь мінімальною ознакою буде відмінна, бо йдеться не тільк" про суміжні звук", а й про місце наголосу, темп мов" і таке інше.

Отже, з цього суто звукового боку п"тання, в"ход"ть, що строго подібн"х звуков"х моментів не існує. Поза т"м, фонетична зміна зв"чайно

відбувається за певними етапами, порівн. , напр., перехід дзвінких шелестівок у глухі перед глухими або в абсолютному визвуку. В сучасній українській літературній мові дзвінка шелестівка лишається дзвінкою у всіх позиціях; - тобто такого явища в українській мові не має, щоб дзвінкі шелестівки переходили в глухі перед глухими. В інших слов"янських мовах це є. Дзвінка шелестівка стає глухою перед глухою в польській, російській, а також у німецькій та багатьох інших мовах. Цей закон змін відбиває певні переходові стадії. Так, в російській мові слово "лодка" стало вимовлятись "лотка" (перший етап), тобто спершу дзвінка ставала глухою перед глухою в середині слова. Другий етап: перед словом, що починається з глухої, "д" переходило в "т" (" ряд стен" почало вимовлятись " рят стен"). Третій етап - коли дзвінка шелестівка стає глухою в абсолютному визвуку, тобто перед павзою (" ряд " стало вимовлятись " рят" перед павзою). Четвертий етап, в рос. мові, коли дзвінка шелестівка наприкінці слова почала вимовлятись як глуха, хоч наступне слово починається з голосівки або дзвінкої шелестівки; напр., подеколи вимовляється "рят окон". Бачимо, що діяння фонетичних змін здебільша йде етапами, і умови для діяння регулярних фонетичних змін поширюється на кожному етапі. Цей процес називається діянням фонетичної аналогії й саме він робить клясичну формулу фонетичного закону непридатною. За якою ж причиною фонетична зміна поширює умови свого власного застосування? Це з тих же причин, з яких постають регулярні фонетичні зміни - шляхом перебільшення фонетичних варіянтів, через наслідування і перебільшування іншої маніри вимови. Відомий нім. лінгвіст Шухарт каже: " модна, себто більш-менш свідома або, краще кажучи, навмисна звукова зміна часто призводить до інших звукових новотворів, бо вона надається до хибного вживання, надається до підносення на новий рівень, спричиняється до паралельної звукової зміни". Таке навмисне вживання видозмінених звуків назива-

ється гіперкоректною вимовою, під якою розуміємо такі явища, коли людина, вважаючи чиюсь вимову за правильну, переносить певні її явища у свою вимову, - навіть такі явища, що до правил тієї чужої вимови не стосуються. Так, в білоруських діялектах під впливом рос. мови замість " рак " говорять "ряк" , через те, що наслідуть м"яке "р" в інших російських словах. Аналогічно, в північно-рос. говірках, де давнє " Ѣ " перейшло в "і", а не в "е" , зустрічаємо "кнега" замість літературного "книга", бо мовляни звикли заміняти своє "і" на літературне "е" в словах з давнім "Ѣ". Зворотний вплив правопису на вимову є також скрізь гіперкоректним явищем. Фонетичні зміни діють на різних етапах в різних фонетичних умовинах; там, де можемо прослідкувати діяння фонетичних умов, часто маємо принципово помилкові пояснення. Ніби, наприклад, фонетичні зміни залежать від зміни артикуляційних органів - це неправильно, бо органи лишаються тотожніми. З анатомічними відмінами людини вимова ніякого зв"язку не має. Проте, в курсах загального мовознавства такі спроби пояснення зустрічаються дуже часто, а тому їх треба детально розібрати, щоб застерегти проти неправильного розуміння фонетичних змін. Якщо, приміром, можлива річ, у представника чорної раси піднебінна кістка товща, ніж у представника жовтої раси, то це на вимову й на артикуляцію звуків впливу не має, а лишається суто анатомічною різницею. Досить часто повторюється гіпотеза нім. психолога й мовознавця Вунта, ніби регулярні фонетичні зміни зумовлені темпом вимовляння. Не помічаємо, щоб цей вплив справді був. Найбільше прискорення темпу життя було за 19 - 20 стол. , але не має ніяких підстав гадати, щоб люди в Західній Европі вимовляли за 19 - 20 стол. слова швидше, ніж раніше. Функція комунікативна є така потрібна для найелементарніших сторін культурного життя, що вона лишається та сама за всіх умов життя, бо вона є передумовою, а не наслідком культур -

ного розвитку.

Є ще спроби пояснити регулярні фонетичні зміни впливом природніх (кліматичних) умов перебування даного мовного середовища. Зокрема, пояснення, що в гірських країнах, від розрідження повітря, діяльність легенів більша, енергійніша, а це ніби зумовлює постання т.зв. придихових шелестівок, себто комбінацію глухої шелестівки з гортанним вибухом "г". Але це виникає й там, де місцевість не є гірська. Гортанні звуки найбільш поширені в народів Арабії, Сірії, Іраку, де немає гірської місцевости. Отже це пояснення таксамо не є відповідним, як і взагалі пояснення фонетичної зміни природнім (фізіологічним) діянням. Залежности між артикуляцією звуків і характером повітря та гучністю звучання немає. Тут завжди можна дати інше пояснення. Те, що в нім. мові звук "р" набув гаркавости, рос. лінгвістка Р. Шор пояснює засвоюванням вимови пруського офіцерства. Така вимова в офіцерства ніби з"являлась від зовнішніх умовин польового командування, де доводиться кричати на відкритому повітрі. Проте англійський учений О. Єсперсен пояснює протилежно, мовляв, в умовах хатніх цей перехід більш годиться, ніж при вимовлянні на полі. Обидва положення суб"єктивні й безпідставні. Можна з певністю сказати, чому Єсперсен так говорить, бо в таких випадках кожний мовознавець виходить із звичної вимови свого оточення, яка не відповідає іншому мовному середовищу.

Далі, доведено, що в момент бездіяльности артикуляційні органи знаходяться в такій позиції, що з неї готові легко перейти до вимовляння питоменних звуків даного середовища. Тут артикуляційна база, себто позиція мовних органів (насамперід, язика) за їх бездіяльности, залежатиме від характеристики звуків, тобто вона є припасована до більшости існуючих в даній мові артикуляцій. Отже характер артикуляційної бази є зумовлений від певних попередніх

змін артикуляційних а зовсім не навпаки. Цю теорію використовують при поясненні переходу дитини в дорослий стан. Дитина наслідує від дорослих звуки їх мови, при цьому засвоює трохи відмінні артикуляційні рухи. При повнолітті її рухи зберігаються далі, але, через зростання мовних органів, вже дають звуки якісно відмінні від попередніх (бо ж органи вимови виросли). Схема ця виглядає так:

	артикуляція	звучання
старша генерація	a	a
Ia молодша генерація за дитинства	aI.....	a
Ia молодша генерація за дорослого віку	aI.....	aI
2a молодша генерація за дитинства	a2.....	aI
2a молода генерація за дорослого віку	a2.....	a2

Схема ніби дотепна; але фактично, при розвитку, люди контролюють свою вимову на слух. Можна цього переконатись на глухих особах, які не прислухаються до своєї вимови, а через це їхня вимова стає важкозрозумілою. Отже таку схему припустити не можемо. Принципову несуттєвість цих пояснень фонетичних змін викриває Ф. де-Сосюр своїми поясненнями про фонему. Доки поняття фонеми як самостійного й єдиного типу звуку не було, доти не було й критерія, за допомогою якого можна було б дати точне пояснення регулярности фонетичних змін. Фонема це той комплекс звуків, який може відрізняти одне слово від іншого. Оскільки в мові відбувається зміна тієї самої фонеми, тієї самої фонетичної одиниці, в тих самих умовах, то й наслідки зміни фонеми будуть ті самі. Звичайно, не можна заперечити, що в кожній мові і в кожній родині мов існують певні тенденції до змін у певному напрямі. Але якою мірою, коли й де саме ці зміни реалізуються - це залежить від причин соціяльно-психологічних. Зміна музичного наголосу на експіраторний відбувається в грецькій мові протягом останнього століття до нашої ери.

В слов"янських мовах-далеко пізніше. В литовській мові система муз. наголосу зберігається до сьогодні. Протилежна тенденція до розвиненої музичної інтонації зберіглася в російській театральній вимові. Це зумовлено певними причинами соціяльно-матеріяльнoво характеру. Слов"янські племена, що кольонізували з заходу московську територію, потрапили там у значно примітивніші умовини. Вони перебували в тих примітивних умовах протягом татарської неволі. Через це в московській говірці збереглись і розвинулись такі фонетичні явища (фразова інтонація музичного типу), які супроти загальних тенденцій фонетичного розвитку слов"янських мов є регресивні. Отже, хоч існують певні притаманні певним мовним родинам тенденції до змін, проте треба шукати рушійного чинника в соціяльно- психологічних причинах.

НЕРЕГУЛЯРНІ ЗМІНИ

Вони відбуваються в окремих словах та словосполуках і не впливають на інші слова. Нерегулярні фонетичні зміни :

1. ГАПЛОЛОГІЯ , що відбувається незалежно від значіння окремого слова;
2. ЕМФАТИЧНІ ЗМІНИ - залежать від виразности інтонації;
3. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ - залежать від синтактичної функції слова.

ГАПЛОЛОГІЧНІ ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ.

Гаплологія - тенденція до спрощення у вимові. Ці зміни характерні тим, що звуки не переходять від одної категорії до іншої шляхом припасування, а змінюються відразу в таких комбінаціях, які сприймаються мовлянином, як важкі для вимови. Це найбільше зустрічається при скупченні плавких і носових, цебто всяких різнородностей р, л, м, н,. Деякі з цих явищ можна розглядати як асиміляцію на відстані, а деякі, як дисиміляцію на відстані, але тут справа у раптовому характері зміни, без переходових варіянтів. Приклади: латинське"lilium" з грецького "leirion"

(прогресивна асиміляція); в українській мові:

"лицар" із "рицар",

"срібло" із "срібро",

"муляр" із "мурар",

"мармеляда" із "мармерада" (пор. мармур).

Друга відміна гаплології, - коли певна фонема постає або зникає в певному слові через наявність тієї самої або подібної фонеми в іншій частині того слова. Зникання такої фонеми вважаємо за явище редукції що гаплологічні зміни відразу усвідомлюються як мовні помилки, то й поширення їх можливе лише в такому середовищі, що не дуже дбає про правильність вимови, коли фонема зникає там, де була раніше, наприклад: сучасне нім. Фрідріх" відповідає італ. Федеріго; українське широкостий із ширококостий; інтернаціональне мінералогія із мінералологія. До таких явищ належить перестанова фонем (- метатеза) в тому самому слові: тверезий із терезвий.

В усіх тих явищах характерним є не поступове переростання певної фонеми в іншу, а раптова зміна. Гаплологічні явища усвідомлюються, як помилки вимови. Чи гаплологічні зміни стались через полегшення вимовляння, - річ дискусійна й розв"язується не так легко, бо те полегшення приводить до важчого розуміння певної відмінної форми того чи іншого слова. Артикуляційний рух прийшов тут до непевности, але це не значить, що результат є легший за попередній. Отже ці гаплологічні зміни відбуваються переважно в середовищі неписьменному й відсталому. Вони більше поширюються серед різних говірок і діялектів, а в літературній мові трапляються, як винятки.

Е М Ф А Т И Ч Н І З М І Н И

(e m p h a s i s -"виразистість") постають через особливий емоційний наголос і інтонацію фрази. Трапляються такі зміни рідко.

Приклад: чеське "стра̄х" з довгим "ā", замість короткого "а"- в в інших слов"янських мовах. Українське діялектне "мніго": емфатична вимова з "о" довгим, як укр.діялектне "много", могла заступити нормальну вимову з "о" коротким, тоді коли в словах типу "конь" постало довге "о", зовсім з інших причин - через випадіння кінцевої голосівки єрь (ь). Тоді ці два процеси змішалися у мовній свідомості; а далі обидва довгі "о" (слова "мно̄го" і "ко̄нь") стали відчуватись як нормальні форми, і через перехідову стадію "уо" та "уе" перейшли на сучасне "і", хоч у слові "много" ніякого єрь (ь) ніколи не було. Ця емоційна інтонація мусить спершу витіснити попередню нормальну інтонацію, а це потребує певних спеціяльних умов і буває дуже рідко. Німецька мовознавча школа Фослера вважає, що регулярні фонетичні зміни спершу постають в індивідуальній мові через емоційне забарвлення вимови, і лише потім концентруються в окремих словах і витісняють цим самим стару вимову. Це річ зовсім фантастична, бо насправді емфатичні зміни поза межі окремого слова не поширюються.

Ф У Н К Ц І О Н А Л Ь Н О - Ф О Н Е Т И Ч Н І З М І Н И

В них звуковий склад слова змінюється залежно від граматичного вживання того слова. Функціонально-фонетичні зміни зустрічаються значно частіше за емфатичні, але лише в певних категоріях слів. Загальний закон цих змін є такий: коли окреме слово з тих чи інших причин перестає відчуватися як повнозначне окреме слово, а перетворюється на будьяку допоміжну частину речення, то й вимова такого слова спершу прискорюється й скорочується в часі, а надалі скорочується якісно, з випадінням значної частини звукового складу того слова. Випадки, коли слово вживається переважно як оклик чи виклик, або становить частину такого словосполучення,

яке вживається як оклик чи виклик, в українських діялектзво-
ротах: "Сла-на віки" замість "слава на віки"; "Пмай-біг" замість "Помагай біг". Те саме скорочення через функцію оклику чи виклику зустрічається у формах наказового способу, які часто вживались у формі оклику: латинське "d i c" замість "d i c e !"

"d u c" - " - "d u c e !"

"f a c" - " - "f a c e !"

"f e r" - " - "f e r e !"

Так само таке скорочення впливає на кличну форму; наприклад, "бра" замість "брате", "хло" замість "хлопе", російське "чек" замість "человек". Це зустрічається і в різних формах звертання і чемности: "Вашмость" замість "Ваша милость"; еспанське "usted" із "vuestra merced" "ваша милость".

Найразючішим прикладом є російське "С" (хорошо-с і т.п.). Це пішло від "сударь" замість "государь", тобто від форми чемної мови, яка пізніше автоматизувалась. Буває випадки, коли слова чи словосполуки перетворюються на граматичні частки, втрачаючи значіння окремого слова; Наприклад, "мо" із "може",

"ка" із "каже",

рос. "грю" із "говорю",

"грил" із "говорил",

"мол" із "молвит ",

пол. "trza" із "trzeba".

Далі коли слова чи словосполучення перетворюються на ознаку нових граматичних форм (напр. -ся) - перетворення первісного зворотного займенника в знахідному відмінку в комбінації з дієсловом. Так само в сербській мові, де майбутній час недоконаного виду утворюється через допоміжне дієслово "цю" (<"хоцю"), напр. "рецiцю" з пра-

слов"янського "ректи хочу". Досить часто в загальному мовознавстві функціонально-фонетичні зміни пояснюють тим, що скорочення у вимові вібувається через утрату самостійного наголосу. Але втрата наголосу тут вторинне явище, зумовлене втратою лексичного значіння. Невірно казати, ніби ці зміни відбуваються через часте вжиття відповідних слів. Це фактами не доведено; а подруге, через часте вживання певна вимова закорінилася б і чинила б опір фонетичному новотворові. Коли б було часте вживання, тоді фактично зміна не відбулася б. З цього випливає, що ці зміни виникають у процесі постання нових граматичних форм. Зустрічаємо у фонетичних змінах також процес зворотний, коли через протиставлення змінюється наголос у слові, тобто посилюється артикуляція рухів, в той час як при функціонально- фонетичних змінах артикуляція рухів понижується. Так нім. слова для відрізнення підмета й додатка є з посиленим наголосом на перших складах слів об"єкт і суб"єкт, замість нормального наголосу на кінці.

Велике значіння відограє наслідування іншого діялекту чи іншої мови, діялекту з соціяльним престижем. Таке наслідування є фактично запозиченням, яке має велике значіння, бо поширює взаємне розуміння на ширше середовище. Не слід усе ж надто перецінювати момент наслідування й запозичення, і не слід підпорядковувати всі зміни наслідуванню, запозиченню з інших мов, тощо. Треба застерегти проти теорії діяння мовного субстрату. Коли мова певного народу змінюється, коли при різних окупаціях відбувається запозичення мови або в завойовників народом завойованим, або завойовниками від того народу, ми досить часто зустрічаємо, що попередня мова діє на мову запозичену; напр., у грецький звук придиху "г" зник спершу в Малій Азії, через те, що попередня людність Малої Азії не знала цього звуку, а запозичила грецьку мову підчас грецької колонізації. В Малій Азії

зник придиховий звук "г" як незвичайний для негрецької людности. Вірменська мова є індоевропейська, проте фонетичний характер тієї мови цілком відмінний від фонетичного характеру індо-европейських мов і подібний до кавказької вимови, через те, що первісна людність була кавказька. Це діяння мовного субстрату не можна розглядати, як єдину причину фонетичних змін. Діяння мовного субстрату можливе саме під час переймання нової мови, а не пізніше. В цілому мова є явище історично-соціяльне, а не расове чи біологічне, хі не спадкове явище.

В загальній граматиці, лексиці й семантиці, спірних питань значно менше, ніж у фонетиці. Вивчаємо у фонетиці звуки, які в усіх мовах здебільшого спільні. І лише 20-25 процентів звукового складу є специфічні звуки, що не є спільні в людських мовах. Фонеми в різних мовах відмінні, але характер звукових змін - майже той самий. У граматиці справа стоїть інакше. Тут і форми і процеси надзвичайно відрізняються в окремих мовах. Навіть у тій самій родині споріднених мов можуть бути різні граматичні структури. Напр. слов"янські мови від англійської різняться морфологією, яка в англійській зводиться до мінімуму. Англійська мова, як одна з індо- европейських, розвинулась з прагерманської мови, значить , колись вона мала такий наддостаток форм відміни й дієвідміни, як і слов"янські мови. Навіть в історії тієї самої мови граматична структура може змінитися. Студіювання граматик потребує більшого заглиблення в конкретний матеріял окремих мов, ніж студіювання фонетики.

Г Р А М А Т И К А

Під граматикою довгий час розуміли все вчення про мову, крім вчення про окремі слова (- лексика). З практичного боку це буде легше сформулювати так: все, що буде укладатися у форму правил, буде граматика, а все, що можна сформулювати у форму словника, буде лексика.

Але з наукового погляду такий розподіл не виправдується, бо наукові дисципліни різняться предметом і методою вивчення, а не способом викладу. При ширшому вивченні лексики виявляється, що й тут є свої правила. Тому насьогодні від граматики відділяють здебільшого фонетику, оскільки вона є вчення про звуки. Правда, фонетика принципово розкладається на дві частини: I. Фонетика експериментальна (про звуки незалежно від значіння), 2. Фонематика (звуки, що мають потенціяльне значіння). А під граматикою розуміємо самі співвідношення звуків і значінь. Адже слово, як усяка мовна одиниця, бувши звуковим знаком певного значіння, може вивчатись: I. з боку звукового складу, 2. з боку значіння звукового складу, 3. з боку співвідношення між системою звуків і їх значінням. Це співвідношення і вивчає граматика, а само значіння знаків вивчає лексика, семантика й етимологія.

Безпосереднього співвідношення між звуком і значінням слова немає. Слово -знак умовний. Між звуками слова "людина" і поняттям "людина" немає ніякого співвідношення. Проте, є внутрішнє співвідношення між звуками і значінням в словах "люд" і "людина". Ці внутрішні співвідношення вивчаються граматикою. Граматика вивчає спільні елементи звуків у словах чи словосполуках схожого значіння та спільного походження . Граматика традиційно ділиться на: I. морфологію і 2. синтаксу. Проте межа між морфологією і синтаксою фактично лишається непевною. І не тільки в різних граматичних школах, а навіть у авторів окремих підручників раз-у-раз відмінність морфології і синтакси формулюється по-різному. Бо тут наукові принципи клясифікування граматичних явищ перехрещується, з одного боку, з традиційним поділом, а з другого боку, з суто- практичними міркуваннями. З суто-наукового погляду, граматика могла б розподілятись за суто-науковим розподілом самих граматичних явищ,

а граматичні явища мають класифікуватись відповідно до відмін граматичної форми слова. Ми відрізняємо в слові його основну частину, як кажуть "пень", пов"язаний з основним чи етимологічним значінням слова, і граматичну форму, яка модифікує основне значіння і вказує на співвідношення даного слова до інших. У слові "людина" пнем буде "люд", при чому пень слова може складати собою ціле слово, як от саме "люд". Граматична форма (як -ина в слові "людина") модифікує основне значіння і вказує на співвідношення між словами. Ця граматична форма й вивчається граматикою. Проте граматична форма має три різновиди. У слові "людина" - основна частина "люд", граматична форма-"ина". Але тут розрізняється два елементи: I. елемент "-ин-", що вказує на те співвідношення, що "людина" стосується до "люд" так, як "година" до "год" тощо, тобто "людина" - слово спеціяльнішого значіння, похідне від основного "люд".

Такі елементи граматичної форми, що вказують на співвідношення між словами того самого пня, звуться формою словотвору (-ин-).

Звуковий її склад зветься морфема чи формант словотвору. А відповідне значіння форм словотвору зветься категорією словотвору. Морфема "ин" - той абстрактний елемент значіння, що є спільним у словах: людина, година, тварина, тощо.

3. Зовсім інший характер граматичного елементу "-а ". Коли порівняємо з іншими закінченнями (людина, людини, людину, тощо), то бачимо, що значіння слова тут не модифікується, а те "-а " вказує на співвідношення між словами в реченні. В даному випадку, "-а " вказує

поперше, що це іменник жін. р. , подруге, що це однина, і потретє, що це називний відмінок, себто в реченні це слово може відповідати лише на питання "хто?", "що?" - і править у реченні за підмет або іменну частину присудка. Граматична форма, що вказує на синтактичну функцію слова в реченні, зветься формою словозміни; її зву-

ковий склад зветься формант або морфема словозміни; "-а" в слові "людина" є формант або морфема словозміни.

Значіння форми словозміни називається к а т е г о р і є ю с л о в о з м і н и або с и н т а к т и ч н о ю к а т е г о р і є ю; напр., в слові" людина" категорією словозміни буде називний відмінок жін. роду однини. Очевидно, форма словотвору й форма словозміни є відмінні, і тому вивчаються в граматиці окремо. Разом пень /корінь/ і форма словотвору об"єднуються в понятя/ о с н о в а с л о в а напр., у слові"люд" - пень збігається з основою.

Очевидно, що найпростіше було б ту частину граматики, яка вивчає форму словотвору, називати морфологією, а ту, яка вивчає форму словозміни, називати синтаксою. Це був би єдиний науковий розподіл морфології і синтакси. Але фактично цей розподіл майже не вживається. Це з таких причин: з одного боку, часто зберігається традиційний розподіл, як він існував ще за античної доби в римській і грецькій граматиках. За концепцією античної граматики, яка зберігається деякою мірою і зараз, морфологія є вчення про форми слів у реченнях, а синтакса - про словосполучення в реченнях. Лише в 19ст. ,при глибшій філософічній аналізі граматичних явищ виявилося, що такий розподіл фіктивний. Адже слова сполучаються в реченні відповідно до їх граматичної функції, себто відповідно до значіння форм словозміни; так що вивчати значіння форм словозміни і вивчати сполучення слів

у реченні - це абсолютно те саме. Так само про значіння форм словозміни ми можемо дізнатись тільки із сполучень слів у реченні. Коли визначити синтаксу традиційним способом, як учення про сполучення слів у реченні, то значіння форм словозміни буде належати до синтакси, а форманти слозміни будуть належати до морфології. Розподіл виявляється дуже не-послідовний, бо до морфології потрапляють і форманти та категорії словотвору, і форманти словозміни, а до синтакси потраплятюь категорії словозміни. Врештою цілком ясно, що вивчати самі значіння форм словозміни незалежно від відповідних морфем чи формантів зовсім неможливо, так само, як не можна вивчати морфеми словозміни незалежно від їх значіння; бо тільки за допомогою значіння ми їх можемо визначити. Але можливо і зручно викладати в такий спосіб граматику, бо щоб ознайомити учнів із значінням форм словозміни, треба, щоб вони спершу знали ті форми, себто знали, про що йде мова. Ось тому спочатку треба запам"ятати звуковий склад закінчень словозміни, а потім вивчати їх синтактичну функцію. Ось чому у практичних підручниках зберігається наукова зовсім не-задовільні вчення про морфологію; просто подається звуковий склад морфем словозміни, а значіння їх характеризується лише в найелементарніший спосіб; а потім у синтаксі значіння морфем словозміни вивчається далеко серйозніше. Щодо форм словотвору, то шкільна граматика не знає, що зними робити, та й фактично мало вивчає їх. В науковій граматиці розподіл між морфологією і синтаксою повинен бути лише той, що морфологія вивчає форми словотвору щодо їх звукового складу і значіння, а синтакса вивчає форми словозміни щодо їх звукового складу і значіння.

Синтактична фунція позначається формою словозміни, але може позначатись і інакше. Є такі синтактичні категорії, що вони ніякими формантами окремих слів не позначаються. Це може бути так звана нульова морфема, чи нульовий формант, коли відсутність морфеми слово-

зміни сама вже править за ознаку певної категорії; напр., у слові "л ю д " не маємо не тільки морфеми словозміни, а й морфеми словотвору, проте слово "люд" вживається як наз. відмінок чоловічого роду. Це й зветься нульовою морфемою, яка в слов"янських мовах зустрічається дуже часто. Порівняти ще родовий відмінок множини у словах ж типу "годин", де морфеми словозміни не має; це теж є нульовою морфемою. В наказовому способі маємо дієслово "ходи" (2-га особа однини) - теж нульова морфема словозміни. Але це ще не виводить нас поза вчення про синтаксу як науку про форми словозміни. Є ще синтактичні форми, що не зв"язані з окремим словом, а лише з цілим реченням. Це порядок слів у реченні і фразова інтонація у реченні. Порядок слів у реченні в українській мові вільний і не становить граматичної категорії, і не становить форми синтакси, а має, як і взагалі у слов"янських мовах - експресивну функцію, а не граматичну. В інших мовах порядок слів має і граматичну функцію. В таких випадках порядок слів буде синтактичною формою, такою ж, як і форма словозміни:

Die Frau (Nomin.) nimmt die Feder (Acc.).

Така сама справа з інтонацією фразовою, яка становить синтактичну форму в слов"янських мовах /і в українській мові/ лише в одному випадку - в питальному реченні. В питальному реченні інтонація підвищується в кінці речення. Питальна інтонація править за ознаку синтактичної категорії, коли в питальному реченні не має окремого питального слова або питальної частки; тоді питальна інтонація позначає синтактичну категорію. Всі інші фразові інтонації в слов"янських мовах мають лише експресивне значіння; проте є багато мов, де фразова інтонація заміняє морфеми словозміни і позначає ті синтактичні категорії, що в нас позначаються через форми словозміни. Отже маємо третю відміну граматичної форми - так звану форму фр а з о з м і н и, яка належить не до окремого слова , а до елементів звучання, притаман-

них цілій фразі. Це порядок слів і фразова інтонація, які також безумовно належать до синтакси, бо за граматичним значінням вони не відрізняються від форм словозміни, вказують на ті самі синтактичні категорії, які в інших мовах позначаються формами словозміни. Шкільна граматика намагається звести значіння граматичних форм до чисто логічних категорій, кажучи: речення є словесний вираз закінченої думки, іменник є назва предмету, прикметник - назва ознаки, дієслово - назва дії, і т.д. Усі ці елементарні визначення, які зводяться до логічних категорій, треба рішуче відкинути, хоч і в науковій граматиці раз-у-раз знаходимо спроби складним шляхом обгрунтувати основні форми цих елементарних категорій на основі логіки або психології. Таких спроб безліч; тому граматичних систем у загальному мовознавстві стільки, скільки було свідомо мислячих авторів, що тими питаннями займались.

Граматична форма є співвідношення між певним формантом і певним абстрактним граматичним значінням. Щоб визначити те значіння певно, треба мати формант, який в різних мовах є різний. Але є мови, що не мають формантів, а для визначення синтактичної функції обмежуються порядком слів і фразовою інтонацією.

Якщо спробувати визначити основні граматичні категорії залежно від психологічних чи логічних явищ, то будемо мати послідовну, але не існуючу в реальних мовах граматичну систему. Тому зводити ту чи іншу граматичну категорію до її співвідношення з відповідними логічними категоріями треба лише для того, щоб не заплутатись у граматичних категоріях окремої мови, щоб контролювати й розуміти той факт, що формантів здебільшого далеко більше, ніж логічних категорій. Форманти можуть виражати зовнішньо ніби різні категорії, але логічно той самий зміст; напр., такі словосполучення: "людина мовчить", "людина (є) мовчуща", "мовчуща людина", "мовчання людини".

Ці словосполуки за граматичними формами і категоріями - відмінні. З погляду логіки, значіння цих словосполучень - тотожне. Логічне судження тут те саме, бо, очевидно, коли твердимо про "мовчання людини", то й усі інші логічні висновки ті самі. І коли нам здається, що тут є якийсь відтінок логіки, то це є ілюзія. Ці словосполуки (і граматичні категорії) розрізняться тільки своєю експресивною функцією. Ці словосполуки розрізняємо з стилістичного погляду (себто з боку естетичної функції, а не комунікативної). В кожній мові є тільки специфічні граматичні категорії, які залежать від формальної структури окремої мови. Такого визначення основних граматичних категорій, яке пасувало б до всіх мов, бути не може.

В аннамській мові, напр. (давня мова з високо розвиненою літературою і поезією, здатна до всіх функцій літературної мови), коли хочемо сказати "людина мовчить", то інакше ніж через словосполучення "мовчання людини" цього виразити не можна. І потреби іншої форми мовлянин не відчуває. Особливо треба застерегти, що на співвідношенні частин мови до елементів логічного судження будувати синтакси не можна. Форма логічного судження є відома; напр. , у такому реченні: "Лев (є) тварина " - "Лев не (є) тварина". Тут підмет (суб"єкт) і присудок (предикат). Судження складається з двох логічних термінів (суб"єкт і предикат), а також із сполуки (копули), позитивної "лев (є) тварина", або ж негативної - "лев не (є) тварина". Проте негативність сполуки можна розглядати, як частину предикату, бо судження "лев не є тварина " є логічно тотожне з судженням "лев є не тварина" (а щось інше).

Т А Б Л И Ц Я С П І В В І Д Н О Ш Е Н Н Я

ЕЛЕМЕНТІВ СУДЖЕННЯ ТА ЧАСТИН МОВИ.

/суб"єкт, предікат, копула/

частини мови / частини судження	самостійні частини мови	ознаки відповідних частин мови
один термін (суб"єкт або предикат)	номінатив іменника чи прикм. і інфінітив 2.	номінатив прикметника 4.; генітив іменника /при іменникові/ 5.
сполука і предикат	номінатив прикметника в предикативній функції I.; прислівник 2.	прислівник 6.; інфинітив; непрямі відмінки іменника при дієслові 7.
суб"єкт, предикат і сполука	особові форми дієслова 3.	сполучник 8; модальна частка 9.

П р и к л а д и :

I. Читання корисне.

2. Їсти треба.

3. Говорю / вже видко з закінчення, що це перша особа однини/.

4. Стара людина.

5. Людина багатства /-_ багата людина/.

6. Він читає швидко.

7. Він читає в себе в дома.

8. Бо він читає швидко.

9. Лекція відбудеться, мабуть, сьогодні.

Сполучник і модальна частка є синтактично подібні. Інфінітив може в вживатись і як еквівалент одного терміну, і як ознака сполуки та предикату /так званий додаток/.

Будову речення до будови логічного судження зводити не можна. Безперечних загальних принципів не-має не лише для граматичних правил, а навіть для визначення окремого слова, бо за "вираз окремого поняття" може правити лише номінатив окремого іменника. Усі інші частини мови окремого поняття не позначають. Визначень окремого слова знайдемо і в шкільній граматиці, і в науковій, стільки, скільки є авторів. Наприклад, намагаються логічно виправдати писання слів окремо, а воно почасти засноване на самій лише традиції. Напр., той самий приросток з тим самим ідентичним значінням "В-" - пишемо разом у дієсловах /"влазити"/ і у прислівниках /"вгору"/, але "в хату" пишемо окремо, хоч значіння "в" - тут однакове. Пишемо також окремо "до дому" в реченні "прийти до/нашого/дому". Коли разом пишеться, то кажуть, що це інший відтінок /" додому" - дорівнює виразові "до власного дому" /. Але й словосполучення "до нашого дому" може означати "до власного дому". Комбінація прийменника й іменника пишеться разом тоді, коли цей іменник тільки в такій комбінації і вживається, або якщо закінчення відмінку вживається тільки в даній комбінації; напр., пишемо "вщерть" разом, бо окремрго "щерть" не зустрічаємо. Але це річ умовна, бо в говірках знаходимо і "щерть". Другий приклад: "восени" пишемо разом, хоч прекрасно знаємо, що тут є прийменник "в" і місцевий відмінок іменника "осінь"; але мотивуємо, що тут закінчення місцевого відмінку "и" є старе, і воно тепер не вживається. Отже, визначення слова "восени", як прислівника, зв"язане з цим писанням вкупі, залежить від припису нормативної граматики, яка те закінчення -"и" дозволяє тільки в цій комбінації "восени". Це визначення таке ж умовне , як і відповідне правило нормативного правопису. Оскільки ті самі частини мови можуть відповідати різним елементам судження, і різні частини мови можуть відповідати тій самій катего-

рії судження, то й граматичні форми не є необхідні для комунікативної функції. Все те, що означається через граматичні форми, може бути позначеним і через вживання окремих слів у різних комбінаціях. Очевидно, що 1. Категорію граматичного роду можна завжди замінити через додавання того чи іншого слова, напр., "самець" або "самиця" при назвах тварин; 2. Категорію відміни можна замінити через додавання тих чи інших прийменників, як це робиться скрізь у французькій або англійській мовах; 3. Категорію дієслівної форми можна замінити через додавання тих чи інших прислівників, як от, напр., у німецькій мові майбутній час /футурум/ виходить з ужитку, бо замість "Ich werde morgen kommen" ---------- кажуть звичайно : "Ich komme morgen".

Бо прислівник "morgen" вже досить ясно показує , що йдеться про майбутній час. Для будови речення цілком досить, щоб у мові була одна єдина граматична ознака, яка б допомагала підпорядкувати одно поняття другому; напр., щоб можна було розрізнити комбінації: "син батька" , "батько сина", "син і батько " - але для цього цілком вистарчає порядку слів та фразової інтонації. Оскільки решта граматичних форм не є необхідною для вживання й розуміння речення, - значить, і багатий розвиток граматичних форм у деяких мовах можна приписувати тільки функції експресивній, тому що граматичні форми мали первісно різний рівень виразистости, вказували на різний рівень емоційної зацікавлености мовлянина. Ця експресивність, яка спонукала до виникнення граматичних форм, пізніше або різниця між ужитком активу й пасиву зникла /напр., в латинській мові/, або, в інших випадках , експресивна функція перетворилась на функцію естетичну, і принципове розрізнення вживання граматичних форм відбувається за їх стилістичною оцінкою; напр., вживання активу й пасиву в українській мові. В кожній окремій мові треба визначити граматичні форми залежно від того, на яке питання вони відповідають

у реченні; напр., до синтактичного підмету відносимо форми слів, що відповідають на запитання хто?,що?, зовсім не турбуючись тим, що на таке запитання відповідає і іменник у називному відмінку, і прикметник /якщо він стоїть без іменника/, і інфінітив /"читати корисно"/.

Походження вживання різних формантів - експресивне або стилістичне; з цього випливає, що стилістичне значіння граматичних категорій є дуже велике. Всяке вживання ~~такхвяхкрьхтихи фігура~~ певної граматичної форми замість іншої, більш звичної, є факт стилістичний /так звана граматична фігура/. Якщо в галузі фонетики, в галузі звуків та фонем , зараховуємо до стилістики лише явища навмисного повторення цих фонем /звукопис, гомеофонія і т.д./, то в галузі граматики граматичних фігур є стільки, скільки є граматичних форм. Стилістичне вживання будьякої стилістичної форми і є граматична фігура. Всяке свідоме вживання менш звичної форми і всяке вживання звичної граматичної форми в менш звичному значінні становить явище стилістичне. Тому з галузі граматичної стилістики обмежимось лише кількома найбільш вживаними в поетичній мові стилістичними засобами.

Це насамперід : I. Засоби порядку слів. Стилістичне вживання незвичного порядку слів означається латинським терміном "інверсія", або грецьким терміном "гіпербатон"; напр., у І. Франка: " Сорок літ проблукавши Мойсей по арабській пустині..." /тут незвичне положення слова "Мойсей" між "проблукавши" та "по арабській"/.

2. Граматичний паралелізм, при якому в суміжних фразах маємо ті самі частини речення в тому самому порядку; напр., з народньої думи:

" На ясні зорі,на тихі води,
у край веселий, у мир хрещений".

/Перша частина речення: прийменник, прикметник, іменник
Друга -"- -"- -"- -"- -"-

Третя частина речення : прийменник, іменник, прикметник,

четверта -"- -"- : -"- -"- -"-

Тут маємо повний паралелізм між першою і другою частиною, а також почасти між третьою і четвертою частиною. Між першою і другою, разом взятими, і третьою і четвертою частиною, разом взятими, маємо так звану в а р і я ц і ю . Коли ж написати:

На ясні зорі,

На води тихі...

то буде явище, що називається х і я з м о м ("chiasmus") , за графічною подібністю до грецької літери Х /"хі"/ 2.До широко вживаних стилістичних фігур належить також еліпс або еліпса /пропуск/; напр.:

Сучасники, все, що давно ввижалось,

Від чого очі сліпли вже колись,

Про що кричав крізь суєту і галас,-

Ось здійснилось серед руїн і сліз... /Є. Маланюк /.

Форма "кричав" не має при собі займенника "я" - він пропущений.

3.Дуже широко вживається в поетичній мові реторичне запитання, в тих випадках, де відповідь дана самим формулюванням, тобто що застосовується для підкреслення самозрозумілости; напр., :

Чи винен в тому виноград,

Як у вино дають отрую? /В. Шаян /.

ГРАМАТИЧНІ ЗМІНИ В МОВІ.

Граматичні зміни далеко простіші і більш розроблені, ніж фонетичні. Наперед маємо: І. Аналогізаційні зміни, де граматична форма слова /а подекуди й основа/ змінюється за аналогією, за схожістю з іншим словом або з іншою граматичною формою /з близьким значінням/. За передумову тут править близькість значіння, яка може викликати в мовлянина непевність (яку саме форму вжити) і змішування певних форм.

Найчастіше вживається граматичної чи пропорційної аналогії. В старослов"янській мові перша особа однини від слова "пекти" була "пеку". Дієслово відмінювалось: "печеш", "пече". В сучасній українській мові "пеку" перетворилось на "печу", за аналогією в інших дієсловах: беру, береш, бере; тобто: береш - беру, як печеш - пеку /печу/. Ця зміна трапляється на кожному кроці в усіх мовах. Значно рідше трапляється, що без усякої пропорційної аналогії звуковий склад певного слова /або форми/ впливає на звуковий склад другого, особливо близького по значінню. Це називається к о н т а м і н а ц і є ю /"kontaminatio"= "зараження"/. Контамінація здебільшого впливає на саму основу слова. За зразок може бути загальнослов"янський числівник "9" /старослов"янське "дев^ть"/: перетворення з праслов"янського "неве/н/ть" на "деве/н/ть" під впливом контамінації з сусіднім числом "дес^ть", що починалось з фонеми "д". Якщо контамінація стосується до слів з неясним (для мовлянина) значінням частин слова, тобто насамперд до запозичених слів, то це - діяння народньої етимології. Так, напр., у схід. частині України замість слова "бульвар" часто говорять "гульвар"; в російській нар. мові "полуклініка" замість "поліклініка".

Серед аналогізаційних граматичних змін велике значіння має с е к р е ц і я /порівн. у фізіології "секреція внутрішних залоз"/. Коли звуковий склад морфеми змінений через діяння інших /регулярних фонетичних/ змін, то формант часто виглядає непрозоро, і мовлянин може помилятись при визначенні межі основної частини і форманта. І тому формант переноситься на інші слова в новому своєму фонетичному складі. Візьмімо наросток у порівняльних прикметниках: східній діялект нашої мови вживає "веселіший", а західній - "веселіщий" /тут "щ" постало з таких слів, як "кращий" із "крас/ь/ший"/. Мовлянинові тут не ясно, де починається наросток, і він думає, що

наросток тут "щий". Під цим впливом утворилось "веселіщий" замість "веселіший". Отже секреція-це модифікація морфеми як наслідок хибного виднаження межі між морфемою і основною частиною слова. Інший приклад: "омнібус" дат. множ. від "омніс" - "кожний, всякий"; первісне значіння для мовлян стало незрозуміле, тому утворилось "автобус" /складне слово від грецького "autos" - "сам"/; пізніше з "автобус" скоротилось просто на "бус". В російській мові маємо "зонтик" постало з гол."Sonndeck" - "захист від сонця". Це слово постало за 18 стол. Пізніше стало звичайним слово "зонт", бо первісна форма сприймалась як здрібніла. Коли секреція призводить до утворення зовсім нових граматичних форм з новим значінням, то таке явище називається а д а п т а ц і є ю / припасування якоїсь частини слова до функції морфеми/; яскравий приклад адаптації становить клична форма чоловічого роду на "е" в українській мові та в інших слов. мовах і в деяких індоевропейських; напр., "брате" від "брат". Аналіза форм відміни у порівняльній граматиці індоевроп. мов показує, що такі форми на "е" /"брате"/ первісно зовсім не були кличною формою, а були єдиною формою іменника, який не відмінювався. Але потім, у процесі утворення системи деклінації, всі інші синтактичні функції слова таким чи іншим чином набрали спеціяльних закінчень, у тому числі і називний відмінок, і всі відмінки множини, а первісна форма зберіглась тільки там, де вона була синтактично ізольована/ тільки в звертаннях/, і те "е" стало сприйматись як морфема кличної форми, а пізніше стало поширюватись на такі форми, які первісно не кінчались на "е"/"сине" замість "сину"/. Отже тут відповідна форма виникла через адаптацію кінця основи слова до функції нової морфеми. Адаптація має велике значіння в утворенні форм відміни й дієвідміни в індоевроп. мовах.

Впоряд із цими всіма аналогізаційними граматичними змінами,

маємо іншу форму граматичних змін - г р а м а т и к а л і з а ц і я слів, це значить - перетворення окремих слів чи то на граматичні допоміжні слова, чи то на приростки, наростки й закінчення інших слів, з якими вони зливаються. Граматикалізація часто збігається із функціонально-фонетичними змінами звукового складу. В міру того, як слово стає службовим, воно змінюється і в звучанні - його склад скорочується. Займенник "ся" при переходовому дієслові, граматикалізуючись, утрачає самостійність у реченні і прикінцеву голосівку "а". Проте граматикалізація може бути і без фонетичних змін: в українській мові вказівний займенник "той", "та", "те", часто зовсім подібний до визначених артіклів у французькій і німецькій мовах, що в них визначений артикль постав із вказівного займенника:

Утвердив ти мою долю,

Мов ту гору серед моря . /П. Куліш /.

Тут мається на увазі "гора" як така, але не спеціяльно вказана. Це наближення вказівного займенника до значіння визначеного артикля належить до граматикалізації займенника, до перетворення на службове слово. Коли повнозначні окремі слова, перетворюючись на службові чи допоміжні слова, або ж на граматичні форманти, комбінуються з повнозначними словами для утворення повних граматичних форм, а особливо форм словозміни /себто форм синтактичних, що визначаються функцією слова в реченні /, то говоримо про постання аналітичних граматичних форм і про аналітичну систему флексії /себто словозміни /: напр., у німецькій і англійській мовах часто вживаються допоміжні дієслова для означення категорії часу. Первісно такі комбінації виникали як засіб експресивности. Так, перфект у нім. мові, типу "ich habe genommen" первісно означав: "я маю взяте" /тобто взяв щось і маю /. Пізніше, коли цей спосіб поширився коштом простого минулого часу, він утратив експресивність, став граматичним засо-

бом. Так само в українській мові "говорити йму" постало в значінні "буду говорити" не безпосередньо, а через значіння "має говорити" /тобто "повинен говорити"/; лише пізніше граматична експресія втратилась, і комбінація "говорити-йму" змінилась у форму "говоритиму", тобто з аналітичної форми перетворилась на синтетичну. У синтетичних граматичних формах граматичні значіння визначаються вже не допоміжними словами, а наростками і закінченнями /"му" - закінчення майбутнього часу/. Така є синтетична форма словозміни чи то флексії, що первісно була властива всім індоевропейським мовам, а насьогодні найбільше збереглась у слов"янських мовах. В більшості індоевропейських мов Европи синтетична форма замінилась аналітичною. Для англ., нім., франц. мови властивою є аналітична форма словозміни.

Якщо допоміжні слова, перетворюючись у наростки й закінчення словозміни, зберігають відносну звукову і значіннєву самостійність і не зливаються з основою слова остаточно, то такий процес наз. а г л ю т и н а ц і я /латин. "приклеювання"/, а ті мови де аглютинація граматичних форм переважає, наз. а г л ю т и н а т и в н и м и. Аглютинація особливо переважає серед тюрко-татарських, угро-фінських і монголо-манджурських мов, які між собою генетично не споріднені, але об"єднуються під назвою урало-алтайських мов на основі переваги аглютинації. Приклади турецькою мовою:

"будинок" - "ev"; множина "будинки" - "ev-ler" (тобто додається наросток множини "-ler");

аблятив (на запитання "звідки, від чого") в однині "-ev-den";

у множині "-ev-ler-den";

"по той бік від дому" - "-ev-den-öte";

по той бік від домів" - "-ev-ler-den-öte".

Кожний наросток зберігає своє єдине значіння.

Так само в дієслові:

"кохати" -"sev" /основа/;

"він кохає" --- "-sev-er";

"вони кохали" -"-sev-er-ler-di".

Переважна більшість мов всесвіту є аглютинативні.

До інших морфологічних систем належить так звана внутрішня флексія, як в арабській мові, в давньо-вавилонській, в гебрейській, де маємо і приростки, і наростки, але граматичні відміни означаються переважно за допомогою певного складу голосівок усередині слова, як от у німецькій мові: "singen-sang-gesungen".

Є ще а м о р ф н і або ізоляційні мови, де системи словозміни принципово не має зовсім. Ніякої морфеми в слові не міститься - слова односкладові, граматична функція позначена через порядок слів, або через фразову інтонацію, або ж через вживання певних окремих слів, як допоміжних. В хінській мові різниця між частинами мови, тобто різниця між прикметником, іменником і дієсловом, позначається через порядок слів, а множина позначається через додавання слова "багато".

Коли вперше встановлювали типи граматичних систем у певних мовах і провадили так звану морфологічну клясифікацію мов /а це розробив нім. лінгвіст Штайнталь/, то здавалось, що всі мовні системи можна об"єднати в єдину лінію безперервної еволюції, а саме: а м о р ф н і мови з допомогою допоміжних слів стають аглютинативними через те, що абстрактні повнозначні слова перетворюються в наростки; а коли наростки остаточно зливаються з відповідними словами, то аглютинація перетворюється на флексію; така теорія еволюції всіх мов безперечно містить правильні думки, бо, напр., ізоляційна клясична хінська мова перетворилась тепер на мову аглютинативну. Проте, глибша аналіза граматичної форми виявила, що

це не проста еволюція, що відбуваються і зворотні перетворення. Саме хінська мова була первісно не ізоляційною, а флективною. Отже, аморфна мова може постати з флективної через випадіння граматичних закінчень; з другого боку, спостерігається, що деякі сучасні мови Західньої Европи наближаються до ізоляційного типу; бо, напр., в англійській мові те саме слово вживається і як іменник, і як прикметник, і як дієслово, залежно від порядку слів та наявности допоміжних слів та часток. Тому в теорії морфологічної еволюції багато є ще неясного і недослідженого.

Морфологічні зміни зводяться до змін а н а л о г і з а ц і й н и х і г р а м а т и к а л і з а ц і й н и х. Те саме бачимо і в синтактичних змінах. Тут бачимо велике діяння аналогії. В сучасній німецькій мові, напр., поняття: "така добра людина" можна виразити двома способами:

"ein so guter Mensch",

або ж: "so ein guter Mensch".

Через контамінацію /змішування/ цих двох виразів постало баварське:

"ein so ein guter Mensch".

На зміну синтактичної конструкції впливають іноді і зміни звукових елементів. Напр., дієслово "vergessen" тепер у німецькій мові вживається з знахідним відмінком /"забувати" кого, що/. За середньовіччя при "vergessen" був родовий відмінок. Заміна відбувалась за аналогією інших дієслів /"denken"-"думати" і т.п./, які вже спочатку вимагали знахідного відмінка. Але тут сприяли і фонетичні зміни. Особовий займенник середнього роду "es" мав раніше в родовому відмінку "ez", тобто раніше було: "ich habe ez vergezzen";

нове німецьке: "ich habe es vergessen".

Отже, "es" при " vergessen " стало сприйматись як знахідний відмінок, а це сприяло тому, що й іменники при "vergessen" почали вживатись у знахідному відмінку.

Ще діють у синтаксі зміни г р а м а т и к а л і з а ц і й н і. В індоевропейських мовах усі прийменники постали з прислівників. Адже в первісній стадії індоевропейських мов багато чого позналось раніше через сам відмінок, який, напр., сам уже відповідав на запитання: де? куди? звідки? Місцевий відмінок зберігся в слов"янських мовах, але без прийменника він не вживається. Пізніше прислівники, що виточнювали собою значіння відмінка, стали ставитись перед іменником, і так перетворились на службовий елемент речення, на прийменники. А ці службові елементи - прийменники - перетворились пізніше на сполучники. Напр., у німецькій мові "während" насьогодні є сполучником "поки", але це спершу був дієприкметник від дієслова "währen" - "тривати" : "währender,-e,-es"; він згодом, утративши форму відміни дієприкметника, перетворився на дієприслівник: "триваючи" ("während"). А оскільки цей дієприслівник став вживатись у функції прийменника, то одержав значіння "протягом" / чогось /. А пізніше "während" стало вживатися в словосполуках типу "протягом того часу, як він спав" ("während dieser Zeit,als er schlief").
Тут відбувається дальше скорочення виразу через випадіння деяких службових слів, і постає "поки він спав" - "während er schlief".

Первісні незалежні / непідпорядковані / речення перетворюються на підпорядковані, або, інакше кажучи, п а р а т а к с а / "ставлення поряд", коли речення об"єднані, але не залежні, сурядність /, перетворюється на г і п о т а к с у / коли об"єднані речення стали залежні одне від одного, підрядність /, через перетворення прислівників та інших повнозначних слів на сполучники.

Л Е К С И Ч Н І Я В И Щ А.

Всякий умовний знак /слово/ може розглядатись як сукупність звуків певного значіння, або як сукупність співвідношення між знаком і його значінням, або як сукупність значіння певних звуків. Та частина мовознавства, яка вивчає значіння слова у співвідношенні його до його звукового складу розподіляється на л е к с и к у і ф р а з е о л о г і ю. Постання слова вивчає е т и м о л о г і я. При дослідженні основи слова раз-у-раз виявляється, що те, що в сучасній мові сприймається як пень, раніш було сполукою пня та певного форманта. Наприклад, вказівний прислівник "там" - здається, що це і є пень, і граматичних формантів тут немає. Так це сприймаємо нас сьогодні. Але порівняльна граматика показує, що слово "там" містить формант "-ам" /закінчення місцевого відмінка від "той", "та", "те"/, що відповідав на запитання "де". Отже етимологія аналізує пень слова, виявляє рештки старих формантів і встановлює генетичні зв"язки між пнями. Проте етимологія намагається визначити також основне значіння /"etymon" грецькою мовою "основне", себто значіння/. Лексика вивчає фактичний історично даний словарний склад певної мови, визначає історичне вживання і поширення певних слів; а фразеологія так само визначає історію вживання і поширення певних словосполук, певних фраз. Фраза - це звична словосполука, що значінням більш-менш дорівнює єдиному поняттю; наприклад, щодо слова "година", лексика визначає, що в сучасній літературній мові це значить $1/24$ доби, або ж $1/12$ дня або ночі, і в літературній мові вживається переважно у значінні уточненому, у сенсі 60 хвилин. Лексика визначає, що вживання слова "година" в інших значіннях обмежується в сучасній літературній мові окремими звичними сполуками такого типу, як "остання година" /позначення моменту перед смертю/, або "гарна година" /позначення гарної погоди/. Такі словосполуки вивчаються ф р а з е о л о г і є ю.

Лексика і фразеологія визначають у загальному складі мови такі типи, як:

1. Архаізми /застарілі слова/;
2. Неологізми /новотвори/ - отже за історичним принципом;
3. Діялектизми /за територіяльним принципом/;
4. Регіоналізми /слова поширені на певній території, незалежно від діялекту/;
5. Кольокьіллізми /за соціяльною ознакою/ - вирази розмовні;
6. Вульгаризми /вирази, вживані в малоосвідчених колах, які літературною мовою відкидаються/

Вульгаризми можуть вживатись і в освідчених колах з настановленням гумористичним, як слова кумедні; тоді вони звуться "сленг" /англійська мова особливо культивує вживання вульгаризмів через гумористичну експресивність/. Так слово "окей" в англійській мові і є типовий "сленг". "Окей" постало через хибне скорочення "all correct" /О.К. замість правильного А.С./ Тепер воно втратило риси гумористичного характеру.

Семантика.

Може ще вивчатись значіння слова незалежно від звукового складу слова - це буде семантика або семасіологія /семантичний = значіннєвий/. Семантика, вивчаючи те саме слово "година", виявляє, що первісно слово "година" означало якийсь певний відрізок часу - бо "година" стосується до "год" /що означало первісно час взагалі/, як "людина" стосується до "люд". Це значіння збереглось і насьогодні /як "лиха година"/. Проте в сьогоднішній мові слово "година" зазнало специфікації /звуження/ значіння в напрямі до точного терміну. Шляхом специфікації це значіння з невизначеного перетворилось на більш-менш визначений відрізок часу /1/24 доби або 60 хвилин/; разом з тим стало вживатися ще значіння "година-погода" /перетворення абстрактного значіння на кліматичне/; таке перетворення значіння з абстрактного на конкретне, і навпаки, зв. метонімією /перейменування/.

Постає це "година" в значінні "дощ" /"година йде" - тобто "дощ йде"/.
Перетворення значіння погоди на значіння поганої погоди, тобто зливи, належить до т.зв. е м ф а з и ("виразистість" - коли певне слово вживається в значінні явища, що викликає позитивну чи негативну оцінку, хоч у самому слові цього немає).

М е т о н і м і я і е м ф а з а - це різновиди поетичної образности. І дійсно, семантичні зміни відбуваються в мові через естетичну функцію слова. Граматичні зміни відбуваються через експресивну функцію мови, а якщо ця експресивність усвідомлюється, то переходить в естетичну функцію. Історична семантика мови в цілому збігається тим самим з теоретичною і описовою семантикою поетичної мови, (за винятком специфікації). Це є вчення про поетичну образність мови, - як у поетичній мові слова міняють свої значіння. Супроти історії семантичного розвитку цілої мови тут є та різниця, що в поетичній мові, в моменті самого постання нового значіння, відчувається різниця старого і нового значіння; а в історії цілої мови нові значіння, що постали були як естетичні, вже встигли закріпитись і витиснути старі значіння, і втратили певну естетичну функцію. Тому принциповий розподіл семантичних явищ у загальній і поетичній мові той самий, за винятком специфікації.
С п е ц и ф і к а ц і я - коли слово набуває точного значіння (тут функція термінологічна). Так, старе слово "гость", що означало "чужинець" чи "заїжджа людина", у мові Київської Руси стає певним становим і юридичним терміном, тобто не "чужинець", а "купець". Інший процес - при функції експресивній, коли зміна значіння зумовлена тим, що перехрещуються відповідні поняття. Це називається с и н е к д о х о ю (грецькою мовою це значить "співвидавання"); напр., перехід старослов"янського "гость" у значіння сучасного українського "гість", на тій основі, що обсяг поняття "чужинець" і обсяг поняття "гість" взаємно перетинаються, себто частина чужинців є гості, і частина гостей є чужинці. Серед інших фігур поетичної образности одне з найзначніших місць посідає м е т а ф о р а (грецькою мовою "перенесення"). Проте переносне значіння маємо в усіх семантичних фігурах, а під метафорою розуміємо - перенесення значіння за схожістю - переважно змисловою чи то сенсуальною схожістю самих предметів означення.

Зразок метафори:

"Багатство квітів красне, пишнобарвне,
мозаїка жива перед очима
моїми розстелялась..." (М.Орест).

Систему однорідних метафор, погоджених між собою, називаємо а л е г о р і є ю (грецькою мовою "іносказання, іномовлення"); наприклад:

Вік юний і вік мужній.
Щедра весна облила все дерево квітом
сліпучим.
Мало, ах мало плодів осінь дбайлива збере.
(М.Орест).

Алегорія - це однорідна система погоджених між собою метафор.
Дуже поширена в поетичній мові п е р с о н і ф і к а ц і я (чи то уособлення), коли неживим предметам надається рис живих істот. Так, напр., персоніфікація лісу в М.Ореста:

Твердиня твердосиня, дальній ліс
над обрієм чоло своє підніс...

Деякі семантичні фігури пов"язані структурально з тією чи тією частиною мови, наприклад е п і т е т. Як епітет, вживається тільки прикметник. Епітет - це прикметник, який характеризує ознаку предмету в цілому, а не подає відрізнення від інших предметів; напр., "холодний сніг" - тут не додається чогось нового, бо сніг завжди холодний, але для експресивности додається характерної риси. Деякі семантичні фігури зв"язані з вживанням імен власних та загальних, наприклад, "Спаситель" замість "Христос" - це т.зв. а н т о н о м а с і я - "замість (власного) ім"я" ="anti + onoma".
Рідше вживається протилежна фігура - о н о м а с і я - заміна загального ім"я власним - тобто, коли власне ім"я вживається в сенсі носія певних загальних ознак. Так, напр., ім"я імператора Карла Великого за IX ст. слов"янами було сприйняте не як ім"я його, а як його титул. Це слово відбуло таку еволюцію: герм. к а р л ь > праслов. к о р л ь > південносл. к р а л ь польське к р у л ь, східньосл. к о р о л ь.
Л і т о т е с ("зменшення", грецьке слово) - коли замість якогось позитивного означення подається заперечення відповідного негативного, для більшої експресії; напр.:

Не забудьте спом"янути
не злим, тихим словом
(Т.Шевченко).

А н т и т е з а - протиставлення слів більш-менш контрастового

значіння, наприклад:

Не хліб і мед слов"янства - криця, кріс

(З. Маланюк).

Г і п е р б о л а - образна заміна слова, яка містить крайнє перебільшення та подає уявлення ніби несполучне з можливістю самого образу, наприклад:

Вони били чолами об камінь, аж камінь посинів....

(В.Стефаник).

Ягнята клацають зубами...

(Є.Маланюк).

І р о н і я - коли слово вживається в протилежному значінні.
П о р і в н я н н я - коли порівнюється одне якесь поняття чи уявлення з іншим.
Всі ці семантичні фігури зумовлені постанням переносного значіння слова; це називається т р о п ("tropos" - "поворот" себто заміна слова певного семантичного значіння іншим - "переважно, образним). Первісна стадія зміни значіння в мові взагалі нормально становить собою таку саму заміну одного слова іншим, як у поетичній мові, при чому значіння обох слів зберігається і відрізняється у свідомості; а закінчується зміна значіння тим, що нове значіння стає єдиним способом означення даного предмету, а разом з тим старе значіння забувається, в купі з експресивним та образним елементом нового значіння. Слово стає нормальним, без будьякого поетичного відтінку забарвлення. Аналіза поетичної образности в змінах значіння була найглибше подана в теорії внутрішньої форми слова, заснованій німецьким мовознавцем Гумбольдтом і переробленій Штайнталем, пізніше Потебнею.
Внутрішня форма слова, за Потебнею, це є той образ (чи уявлення), що формує думку в процесі і через процес утворення слова. Сучасне мовознавство-наприклад, в особі німецького лінгвіста Антона Марті - визнає поняття внутрішньої форми, проте розглядає її не як момент мислення, а як момент експресивности (виразистости означення); наприклад, у слові "чорнило" внутрішньою формою буде ознака "чорне"; а коли ця ознака забувається і ми кажемо "зелене", "червоне" чорнило і т.д. - це зветься в и п а д і н н я м в н у т р і ш н ь о ї ф о р м и. Так у слові "стріляти" за внутрішню форму буде поняття "стріла" ("стріляти" - пускати стрілу)

перше це був елемент образности, а тепер це поняття "стріли" в значінні слова "стріляти" випало, себто перестало сприйматись; бо вживання дієслова "стріляти" про примітивну гармату чи рушницю було гіперболою і мало означати - немов пускати кулі з тієї гармати чи рушниці можна так само швидко, як пускати стрілу з луку (а це натоді було зовсім неможливе).

КОНСПЕКТ КУРСУ ЗАГАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА.

Лекція I.

Визначення загального мовознавства. Мовознавство як наука гуманітарна. Подвійне значіння мови в розвитку людства (Розвадовський). Три сторони в понятті мови (де-Соссюр). Двобічність мовного акту. Поняття середовсі чи внутрішньої мови. Основне визначення мови. Еквіваленти мови. Визначення письма. Поняття кінетичної мови. Проблема генетичного співвідношення кінетичної й звукової мови. Слово як умовний знак. Відносна (генетична) вмотивованість мовних знаків. Гадані елементи безпосередньої звукової символіки в мові: I.наслідування звуків природи (та тварин); 2.емоційні виклики; 3.ономатопея (звукопис поетичний); 4.деструктивне діяння емоційної інтонації. Проблема звуконаслідування в утворенні граматичних елементів мови.

Лекція 2.

Основні функції мови.

I.Комунікативна функція мови як генетично основна. Проблема мови як знаряддя мислення. Три етапи розвитку психологічної теорії мови (Гумбольт, Штайнталь і Потебня, Вунт). Основна аргументація вчення про слово, як знаряддя утворення думки, і критика того вчення. Проблема точного перекладу. Причини виникання нових слів і мовних форм.

2.Термінологічна (пізнавальна) функція мови як різновид комунікативної функції. Формальна залежність унутрішньої мови від потреб комунікації.

3.Ефективна (імперативна) функція мови як різновид комунікативної функції.

4.Питальна функція мови як різновид ефективної функції.
5.Експресивна функція мови і її співвідношення до комунікативної функції (концепція Балі та її критика). Мовні та позамовні елементи емоційної інтонації. Три категорії знаків: симптоми, сигнали, символи.
6.Естетична функція мови як різновид експресивної функції.
7.Магічно-релігійна функція мови та її пережитки.

Лекція 3.

Фонетика експериментальна і фонематика (фонологія). Дві сторони експериментальної фонетики: акустика і фізіологія мови. Поняття артикуляції. Теоретична й практична вага акустики супроти фізіології мови. Інструментальна акустика. Поняття акусми. Головні мовні органи людини (в схематичному зображенні) і їх роля в процесі артикуляції.

Лекція 4.

Загальна характеристика голосівок. Довгість і короткість. Дзвінкість і шепітність. Музичний (тонічний) і динамічний (експіраторний) наголос. Схема розподілу голосівок на передньо-, середньо- і задньоязикові, за ступнем закритости (вузькости) та відкритости (широкости), за наявністю або браком лябіялізації. Назалізація голосівок. Транскрипція голосівок (і наголосів): міжнародня фонетична; вживана в індоевропейському (і слов"янському) мовознавстві; вживана в орієнталістиці. Спрощена схема розподілу голосівок (без середньоязикових) і можливості безпосереднього переходу голосівок.

Лекція 5.

Загальна характеристика шелестівок. Дзвінкість і глухість. Довгість і короткість. Схема розподілу шелестівок за органами артикуляції і способами артикуляції. Визначення сонорних шелестівок. Пом"якшення (паляталізація) певних категорій шелестівок. Транскрипція шелестівок: міжнародня фонетична; вживана в індоевропейському (і слов"янському) мовознавстві; вживана в орієнталістиці. (Різні способи транскрипції спірантів та африкат).

Лекція 6.

Фонетичне визначення складу. Розподіл звуків за ступнем звучности. Верхівка складу і складороздiл. Сонорні шелестівки в голосній

(складотворчій) функції. Нескладотворчі голосівки (напівголосівки) і визначення дифтонгів. Визначення акцентології. Наголос лексичний і синтактичний (фразовий).

Лекція 7.

Визначення фонематики (фонології). Фонема, як тип однорідних звуків, і умовність їхнього цього поняття. Фонема, як елемент системи звуків. Диференціяльне (семантичне) визначення фонеми (Бодуен де-Куртене, де-Сюсюр). Потенціяльне значіння фонеми. Три різновиди фонетичних варіянтів: I. комбінаторні (позиційні); 2. афективні (емоційно-інтонаційні); 3. індивідуальні. Фонетичні варіянти, як наслідки секундарного припасування фонеми. Фонема, як семасіологізований (фонологізований) звук. Фонематична система окремої мови. Співвідношення фонематичної системи і системи альфабетичного письма.

Лекція 8.

Евфонія, як фонетична естетика мови. Головні фонетичні фігури (в їх співвідношенні до проблеми поетичного звукопису, див. лекц. I.): I. алітерація; 2. гомеотелевтон (асонанс, консонанс, рима); 3. гомеофонія (словесна інструментація).

Лекція 9.

Фонетика аналітична й комбінаторна. Фонетика дескриптивна (синхронічна) і нормативна (ортоепія). Фонетика історична (діяхронічна) і порівняльна. Основний розподіл фонетичних змін на акомодаційні (регулярні) і ірегулярні. Розподіл акомодаційних фонетичних змін на асиміляційні, редукційні й дисиміляційні. Розподіл ірегулярних фонетичних змін на гаплологічні, емфатичні й функціонально-фонетичні. Схема розподілу фонетичних змін залежно від обсягу дії і від наявности або відсутности впливу з боку конкретного та граматичного значіння.

Лекція 10.

Акомодаційні фонетичні зміни. Схема асиміляції (повної й часткової), редукції (повної й часткової) і дисиміляції, як складових моментів акомодаційного процесу. Проблема т.зв. спонтанних (безумовних) фонетичних змін і її правдоподібне розв"язання (Томсон). Мінімальні комбінаторні варіянти, як вихідний пункт акомодаційного процесу. Тенденція до полегшення й скорочення артикуляційних рухів. Теорія економії артикуляційної енергії (Вунт, Була-

ховський, Поліванов) і її критика. Формальні відміни асиміляції: прогресивна, регресивна, обопільна. Асиміляція на дистанції і гармонія голосівок. Асиміляція й редукція межислівна (сандгі). Переходові етапи асиміляційного процесу і їх оцінка з погляду гаданої економії артикуляційної та психічної енергії. Перебільшування мінімальних фонетичних ознак при їх свідомому наслідуванні (де-Соссюр). Свідоме наслідування мінімальних фонетичних ознак (іншоговіркової) вимови, на основі соціяльно-культурного престижу носіїв тієї вимови, як рушійний чинник цілого акомодаційного процесу (Шухарт). Більш-менш свідомий характер нормалізації й поширення акомодаційних змін (Єсперсен).

Лекція II.

Визначення дисиміляції і її формальних відмін (прогресивна й регресивна, суміжна й на дистанції). Схема дисиміляційного процесу, як свідомої протидії процесові асиміляційно-редукційному. Соціяльно-психологічний рушійний чинник дисиміляційного процесу. Розподібнення фонем, як наслідок зосередження уваги мовлянина на диференційному моменті артикуляційних рухів. Споріднені з дисиміляцією фонетичні зміни: виникання допоміжних (анаптиктичних) шелестівок між шелестівками і допоміжних голосівок перед приголосним назвуком і між шелестівками в середозвуку.

Лекція IB.

Регулярність акомодаційних змін. Фонетичні закони, як регулярні співвідношення між звуками споріднених мов, наслідком безвиняткового діяння акомодаційних змін. Гаданий фізіологічний характер фонетичних законів (Бругман і Остгоф) і критика тієї концепції (Шухарт). Клясична формула фонетичного закону (Дельбрюк). Три застереження зовнішнього характеру: діяння іншого фонетичного закону, діяння ~~кхх~~ граматичної аналогії, діяння лексичного запозичення. Три застереження внутрішнього характеру (і їх критика): щодо єдности часу, щодо єдности мовного середовища, щодо єдности фонетичних умов (Шухарт). Ступневий характер діяння акомодаційних змін. Гіперкоректна вимова (при наслідуванні іншоговіркової фонетики), як рушійний чинник ступневої генералізації акомодаційних змін, зумовлений впливом соціяльно-психилогічного престижу (Шухарт). Критика біологічних і фізіологічних визначень засади фонетичного закону, зокрема щодо теорії чергування гене-

рацій (Герцог). Вчення про потенціяльно-семантичну єдність фонеми, як розв"язання проблеми фонетичного закону (де-Соссюр).

Л е к ц і я I3.

Ірегулярні фонетичні зміни: I. Визначення гаплології і її фонетичних передумов. Формальні відміни гаплології (асиміляція, дисиміляція й редукція на відстані, редукція суміжного складу, метатеза). Проблема економії артикуляційної енергії в гаплології. Соціяльно-психологічні передумови нормалізації й поширення гаплології. 2. Визначення емфатичних змін. Генетичні передумови нормалізації емфатичної вимови окремого слова і витиснення попередньої нормальної вимови. Теорія генералізації емфатичних змін (Фослер) і її критика. 3. Визначення функціонально-фонетичних змін. Семантичні категорії слів, що найчастіше підлягають функціонально-фонетичним змінам. Втрата самостійного наголосу, як секундарний процес, а не причина функціонально-фонетичної зміни. Теорія частоти вживання слова, як засади функціонально-фонетичних змін (Шухарт), і критика тієї теорії. Зміна наголосу в паристих словах (наслідком їх протиставлення в звичних словосполуках), як процес протилежний до фунціонально-фонетичних змін (А.Шміт).

Л е к ц і я I4.

Проблема фонетичного наслідування чужої говірки чи мови. Теорія фонетичного діяння мовного субстрату. Хронологічне обмеження чинности мовного субстрату (Єсперсен). Гадана залежність вимови від анатомічної будови або спадкової артикуляційної діяльности мовних органів. Принципова неможливість будьяких спадкових елементів у мові. Поняття артикуляційної бази, як постійного, проте несталого й секундарного результату (а не засади) регулярних фонетичних змін.

Л е к ц і я I5.

Змінність граматичної структури в процесі розвитку тієї самої мови. Плинність усіх граматичних явищ. Традиційне визначення граматики (протилежно до лексики) і його критика. Граматика, як учення про граматичну форму. Визначення граматичної форми. Елементи граматичної форми: морфема (формант) і граматична категорія. Традиційний розподіл граматики на морфологію й синтаксу, його коріння в античному мовознавстві, його практична перевага і його наукрва неспроможність. Три відміни граматичної форми: форма словотвору, форма словозміни і форма фразозміни.

Морфологія, як наука про форми словотвору, і синтакса, як наука про форми словозміни та фразозміни (себто про синтактичні конструкції). Принципова тотожність значіння словозміни (та фразозміни) і вжитку словосполук у реченні. Схема розподілу слова на основу слова (пень плюс форма словотвору) і форму словозміни (чи то флексію). Поняття нульової морфеми.

Лекція 16.

Умовність традиційних і шкільних визначень граматичних категорій. Неможливість збудувати реальну граматичну систему на основі логіки або психології, через цілковиту розбіжність граматичних категорій в історично наявних мовах. Контрольна функція зведення окремих граматичних категорій до елементів судження. Визначення елементів судження і проблема негативної сполуки (чи то негативної копули). Схема співвідношення між елементами судження й традиційними частинами мови (стосовно до сучасної української літературної мови). Умовний характер і переважно експресивна функція всіх граматичних форм у всіх історично наявних мовах (за винятком категорії підрядности). Умовність поняття окремого слова і неспівмірність окремого слова в граматично відмінних мовах. Принципова заміннність всіх граматичних форм (крім граматичної форми підрядности) через комбінації лексем, а морфем підрядности - через порядок слів і граматикалізовану інтонацію. Вживання всіх граматичних форм за їх стилістичними ознаками, себто в експресивній та естетичній функції.

Лекція 17.

Стилістичне використовування граматичних форм, як принципово майже безмежне. Поняття граматичної фігури. Найширше вживані граматичні фігури: 1. пов"язані з порядком слів: інверсія (гіпербатон), граматичний паралелізм, граматична варіяція, хіязм; 2. пов"язані з пропуском слів: силіпса, еліпса; 3. пов"язані з формою фразозміни: реторичне запитання, екскламація, звертання.

Лекція 18.

Поділ граматичних змін у мові на зміни аналогізаційні і граматикалізаційні. Аналогізаційні зміни, їх загальне визначення й клясифікація: 1. граматична (пропорційна) аналогія; 2. безпосередня аналогія (контамінація) і народня етимологія, як її різновид; 3. граматична секреція і адаптація, як її різновид. Роля адаптації в утворенні граматичних форм індоевропейських мов. Соціяльно - психологічні засади аналогізаційних змін.

Л е к ц і я 19.

Граматикалізація окремих (первісно повнозначних) лексем. Пов"язаність граматикалізації з змінами функціонально-фонетичними (див. лекц. 13), в першу чергу - щодо наголосу. Секундарний характер послаблення наголосу супроти семантичної сторони граматикалізаційного процесу. Постання аналітичних і синтатичних граматичних форм. Характеристика аналітичної і синтетичної системи флексії. Експресивне походження всіх аналітичних і синтетичних граматичних форм. Визначення аглютинації відмінности аглютинативної граматичної системи від флективної. Поняття внутрішньої флексії (чергування голосівок і подовження целестівок) у семітичних мовах. Поняття аморфної (ізоляційної) мови. Проблема морфологічної клясифікації мов. Теорія єдиного процесу морфологічного розвитку мови від аморфного типу через аглютинативний до синтетичного (а далі - аналітичного) флективного. Критика тієї теорії на основі виникання аморфного типу з синтетичного флективного (хінська мова), а також наближення аналітичного флективного типу до аморфного (англійська мова). Проблема т.зв. полісинтетичних мов.

Л е к ц і я 20.

Синтактичні зміни: I. Зміни аналогізаційні - синтактична контамінація і синтактична пропорційна аналогія; вплив регулярних фонетичних змін на аналогізаційний процес у синтаксі, 2. Зміни граматикалізаційні: перетворення повнозначних частин мови на допоміжні, зокрема - дієприкметників і дієприслівників на прислівники, прийменника і (через випадіння допоміжних частин речення) на сполучники. Постання гіпотакси (підрядности) з паратакси (сурядности).

Л е к ц і я 21.

Визначення лексичних дисциплін мовознавства:

I. Визначення етимології, її завдання й метода. Умовність поняття пня та етимологічного значіння (етиму).
2. Визначення лексики й фразеології. Поняття лексеми й фрази (фразеологеми). Основні лексично-фразеологічні категорії: I/ історичні: архаїзм, неологізм; 2/ територіяльні: барбаризм, діялектизм, регіоналізм, (провінціялізм); 3/ соціяльно-стилістичні: кольоквіялізм, фаміліяризм, вульгаризм; т.зв. сленг, як специфічний різновид вульгаризму.

Лекція 22.

Визначення семантики (семасіології), як науки про словесне значіння незалежно від граматичної форми звукового знаку. Семантичний процес специфікації (звуження) значіння на основі термінологічної функції мови. Естетична функція мови, як основа всіх інших семантичних змін. Принципова тотожність образних елементів поетичної мови (т.зв. тропів) і початкового етапу семантичних змін у цілій мові. Пізніше випадіння образного елементу значіння (т.зв. внутрішньої форми слова) в семантичному новотворі, через нормалізацію нового значіння й витиснення основного значіння тропу, а разом з тим через невживання та забуття того способу позначення, що він був нормальним попереду. Основні тропи: метонімія, емфаза, синекдоха, метафора, персоніфікація (уосібнення), епітет, антономасія, ономасія, літотес, гіпербола, іронія. Основні семантичні фігури (чи розгорнені тропи): алегорія, порівняння, антитеза, оксюморон. Теорія внутрішньої форми слова в Гумбольта, Штайнталя й Потебні (див. також лекц. 2) і її модерна модифікація в Антона Марті.

НАЙГОЛОВНІШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

		Надруковано:	Слід читати:
Стор. 6,	рядок 8	– слідкування	– спілкування
–"– 9	–"– I0	– пеноі	– певноі
–"– I2	–"– I2	– основний	– основноі
–"– I3	–"– 24	– пе их	– певних
–"– I5	–"– I6	– функція	– Експресивна функція
–"– 2I	ліворуч від малюнка	– язик	– "велюм" заднє піднебіння, м"яке
–"– 22	рядок 8	– багатомовний	– багàтомóвний
–"– 22	–"– I7	– a	– á
–"– 22	–"– I8	– a	– à
–"– 23	–"– 9	– ə α α	– ə a α
–"– 23	–"– I3	– "ти"	– "эти"
–"– 23	–"– I4	– "тот"	– "этот"
–"– 23	–"– I8	– "и"	– "ы"
–"– 24	–"– 2	– a	– ạ
–"– 24	–"– 5	– "и"	– "у"
–"– 24	–"– 6	– "ȳ"	– "ŭ"
–"– 24	–"– 3 знизу	– 6	– 6^{e}
–"– 25	" Африкати "	– dz	– dʒ
–"– 26	–"– 6	– " S " і " Z "	– "ts" і "dz"
–"– 27	–"– I	– ъ	– ъ
–"– 27	–"– I3	– g	– ǵ
–"– 27	–"– I7	– „ia"	– ʼa
–"– 27	–"– I9	– i	– L

Стор. 27,	рядок 25	– є у	– є
–"– 28	–"– 13	– кільцем	– кільцем під літерою
–"– 28	–"– останній	– ǵ	– ǵ
–"– 29	–"– 1	– "й"	– "U" (укр. у
–"– 29	–"– 1	– губногубне	– губногубне
–"– 29	–"– 2	– и	– U
–"– 29	–"– 6	– aij	– aii
–"– 29	–"– 6	– auu	– auu
–"– 29	–"– 20	– ba,hatə'mownij	– ba,hatə'mon
–"– 30	–"– 8	– безм	– безмежну
–"– 31	–"– 1	– К КЬ	– К/КЬ
–"– 31	–"– 13	– К/К	– К/КЬ
–"– 31	–"– 16	– čove	– čoven
–"– 33	–"– 24	– laj	– laj
–"– 33	–"– 25	– laj	– laj
–"– 37	–"– 9	– "Ai"	– "A"
–"– 39	–"– 22	– укр. О	– укр. У
–"– 39	–"– 23	– укр. Е	– укр. Я
–"– 42	–"– передостанній	– "ке"	– "кє"
–"– 46	–"– останній	– mesti	– mesti
–"– 65	–"– 8	– що	– що вивчати
–"– 83	–"– 6	– Мотонімія	– Метонімія
–"– 84	–"– 29	– omona	– onoma
–"– 92	–"– 92	– синтатичних	– синтетичних